

7

**Millî Mücadele
Döneminde
Afyonkarahisar**

**Afyonkarahisar
During
the National Struggle**

Zelkif Polat

Millî Mücadele Döneminde Afyonkarahisar

*Zelkif Polat**

Özet

Millî Mücadele Anadolu coğrafyasında bir milletin topyekûn mücadelesidir. Mücadelenin en yoğun yaşandığı cephe ise Batı Cephesidir. Batı Cephesi'nde önce milis kuvvetlerle devamında ise düzenli ordularla mücadele edildi. Bölge ilk olarak İtilaf devletleri tarafından işgal edildi. Daha sonra İzmir ile başlayan Yunan işgalleri oldukça tahripkâr oldu. Afyonkarahisar, hem Kuvâ-yı Milliye birlikleri hem de düzenli ordu açısından Türk direnişinin en önemli şehirlerinden birisi oldu. Afyonkarahisar, Mondros Mütarekesi'nden sonra önce İtilaf devletlerince akabinde ise Yunanlılar tarafından işgal edildi. Şehir, coğrafi konumu ve ulaşım hatlarının kesişme noktasında bulunmasından dolayı Millî Mücadele sürecinde oldukça önemli bir merkezdi. Şehri 14 ay işgal altında tutan Yunan kuvvetleri en kuvvetli tahkimatı bu hatta yapmışlardı. Dolayısıyla Türk ordusu kesin zafere ulaşmak için taarruz hareketini bu şehirden başlattı. Bu çalışmada Afyonkarahisar'ın Millî Mücadele'deki rolü çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Bu bağlamda; Afyonkarahisar'ın yaşadığı işgaller, işgallere karşı tepkiler, öne çıkan direniş liderleri, şehirdeki azınlıkların tutumu, bölgedeki teşkilatlanma çalışmaları ve şehrin işgalden kurtuluşu ilgili başlıklar altında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Millî Mücadele, Afyonkarahisar, Kuvâ-yı Milliye, Büyük Taarruz

* Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, zpolat[at]aku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0177-7247

Afyonkarahisar During the National Struggle

Abstract

The Turkish War of Independence is the total struggle of a nation in the Anatolian geography. The front where the struggle was most intense is the Western front. On the western front, the fight was fought first with the militia and then with the regular armies. The region was first occupied by the Entente powers. Later, the Greek occupations that started with Izmir were quite destructive. Afyonkarahisar became one of the most important cities of the Turkish resistance in terms of both the Kuvâ-yı Milliye units and the regular army. After the Armistice of Mudros, Afyonkarahisar was occupied first by the Entente powers and then by the Greeks. The city was a very important center during the National Struggle process due to its geographical location and being at the intersection of transportation lines. The Greek forces, which occupied the city for 14 months, had built the strongest fortification in this region. Therefore, the Turkish army started the offensive movement from this city in order to achieve a decisive victory. In this study, the role of Afyonkarahisar in the War of Independence was discussed in various aspects. In this context; The occupations of Afyonkarahisar, the reactions to the occupations, prominent resistance leaders, the attitude of the minorities in the city, the organizational work in the region and the liberation of the city from the occupation were examined under the relevant headings.

Keywords

Turkish War of Independence, Afyonkarahisar, National Forces, Great Attack

1. Giriş

Afyonkarahisar (Karahisar-ı Sahib) 19. yüzyılın ortalarına kadar merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaleti'ne, 1839 yılından itibaren ise Hüdavendigar Eyaleti'ne bağlı bir sancaktır. 1914 yılında ise Hüdavendigar Eyaleti'nden ayrılarak müstakil liva haline getirilmiştir.¹ 20. yüzyıla doğru bölgenin demiryollarıyla tanışması şehrin sosyal ve ekonomik hayatına önemli etkiler yaptığı gibi stratejik önemini de arttırmıştır.

1914 yılı sayımına göre Afyonkarahisar sancak nüfusu²

	Müslüman	Ermeni	Rum	Yahudi	Ermeni Katolik	Protestan	Toplam
Karahisar merkez	97.547	7.163	59	7	2	9	104.787
Dinar	37.496	65	327	--	--	--	37.888
Bolvadin	39.618	8	3	--	--	--	39.629
Sandıklı	37.165	33	7	--	--	--	37.205
Emirdağ (Aziziye)	44.097	123	151	--	--	--	44.371
Çivril	21.736	45	85	--	--	--	21.866
Toplam	277.659	7.437	632	7	2	9	285.746

Tabloda da görüldüğü üzere; 1914 yılı verilerine göre 285 bin 746 olan sancak nüfusunun 104 bin 787'si sancak merkezinde yaşamaktadır. Toplam 8 bin 87 olan gayrimüslim nüfusun ise tamamına yakını (%92) Ermenidir ve aynı şekilde gayrimüslim nüfusun tamamına yakını (%90) sancak merkezinde ikâmet etmektedir. Batı Anadolu'da Yunan işgal bölgelerindeki gayrimüslim nüfusun çoğunluğu Rumlardan oluşurken, Afyonkarahisar barındırdığı Ermeni nüfusun fazlalığıyla istisna teşkil eden şehirlerden birisidir.

Gerek Kuvâ-yı Milliye sürecinde gerekse düzenli ordu aşamasında, başlangıcından Büyük Taarruz zaferiyle nihayete ermesine kadar, Millî Mücadele'nin en kilit şehirlerinden birisi Afyonkarahisar olmuştur. Bu süreçte Afyonkarahisar'ı stratejik açıdan önemli kılan etkenler arasında; şehrin dağ silsileleriyle çevrili coğrafi konumu, 19. yüzyıl sonlarından itibaren demiryolu ulaşımının birleşim noktasında bulunması ve bölgenin Millî Mücadele'ye zemin teşkil eden sosyolojik yapısı sayılabilir. Nitekim 17 Eylül 1919 tarihinde İngiliz General Milne, demiryolu ulaşımındaki önemine atfen Afyonkarahisar

¹ BOA. DH.İD. 204/26.

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 222.

ve Konya gibi şehirlerin İstanbul Hükûmeti lehine kazanılmasının önemine değinmekte, aksi durumda İngilizlerin bölgede barınmasının zorluğundan bahsetmekteydi.³ Türk tarafı da bölgenin öneminin farkındadır. Nitekim Yunus Nadi, Afyonkarahisar ve Eskişehir'in işgalini, İstanbul'dan Konya'ya kadar demiryolu hattının kontrolünü sağlayacak korkunç bir ihtimal olarak değerlendirip, bu ihtimalin uykularını kaçırdığını ifade etmektedir.⁴

Diğer taraftan Rauf Bey'in hatıralarında geçen; Anadolu'ya geçtiği 1919 Mayıs ayı itibarıyla sadece Afyonkarahisar'da çadırli karargâhta gördüğü seferber olmuş bir kıta birlik dışında hiçbir yerde göze çarpan bir askerî varlık göremediği⁵ bilgisi, Afyonkarahisar'ın başlangıcından itibaren Millî Mücadele'nin en mühim şehirlerinden birisi olduğunu teyit eder niteliktedir. Ayrıca Afyonkarahisar çevresinde konuşlanan Kuvâ-yı Milliyeciler Uşak-Afyonkarahisar arasında Yunan ilerleyişini uzun süre oyalamak ve geciktirmek gibi bir görev ifa etmişlerdir. Kuvâ-yı Milliye döneminde önemli bir merkez olan Afyonkarahisar, aynı zamanda özellikle zeybeklerden oluşan Kuvâ-yı Milliyecilerin tasfiye edilerek düzenli orduya geçilmesinde de kuvvet ve operasyon merkezi olmuştur.⁶ Nitekim 20 Ekim 1920 tarihi itibarıyla Batı Cephesi Karargâhı Afyonkarahisar'dadır.⁷ Aynı şekilde işgallere son veren Büyük Taarruz'un en şiddetli savaşları Afyonkarahisar ve çevresinde gerçekleşmiştir.

2. Afyonkarahisar'ın İşgali

Afyonkarahisar İç Batı Anadolu'da önemli bir kavşak noktası olması nedeniyle Millî Mücadele'nin başından itibaren önce İtilaf devletlerinin işgaline uğramıştır. İngiliz, Fransız ve İtalyan işgal kuvvetleri şehrin muhtelif muntikalarını kontrol altına almışlardır. İzmir'den başlayan Yunan işgalleri iç bölgelere ilerledikçe, Afyonkarahisar da uzun süre işgal tehdidi yaşamış, işgal bölgelerinden kaçanların sığındığı kentlerden birisi olmuştur. Daha sonra ise Yunanlılar şehri iki kez işgal etmişlerdir.

2.1. İtilaf Devletlerinin Afyonkarahisar'ı İşgali

Afyonkarahisar, Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletleri tabiiyetine mensup sivil ve askerî sürgünün tutulduğu merkezlerden birisidir.⁸ Sivil sürgünler gibi rahat olmayıp bir garnizonda tutulan askerî sürgünlerin sayısının altmış civarında olduğu tespit edilmiştir.⁹ Bu durum harbin sonlarına doğru İtilaf devletlerinin bu şehre olan ilgisini

³ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji) 2. Cilt Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919 - 22 Nisan 1920)*, Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları, 1984, s. 109.

⁴ Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi*, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 1998, s. 111.

⁵ Feridun Kandemir, *Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal Arkadaşları ve Karşısındakiler*, İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964, s. 34.

⁶ Turan Akkoyun, "Kuvâ-yı Milliye'nin (Zeybeklerin) Tasfiyesi ve Afyon'da Bu Yönde Faaliyetler", *IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Haz., Emel Sarlık ve Mehmet Sarlık, Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi Yayınları, (29-30 Eylül 1995), s. 120-121.

⁷ *Türk İstiklal Harbi, C. VII, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, Ankara: 1975, s. 65.

⁸ BOA.DH.EUM.5.Şb. 59/22.

⁹ Feridun Ata, "I. Dünya Savaşı'nda Afyonkarahisar'a Yaptılan Sivil ve Asker Sürgünler", *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*, Ed. Hasan Babacan, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 14.

arttıran etkenlerden birisi olmuştur. 4 Şubat 1919 tarihinde 23. Fırka Komutanlığı'na atanarak Afyonkarahisar'a gelen Yarbay Ömer Lütfi Bey, şehirde Dünya Savaşı sırasında esir edilen yüzbaşı ve daha üst rütbeli subaylar için bir esir kampı (üsera karargâhı) bulunduğunu, bu sebeple mütarekenin hemen sonrasında İngiliz ve Fransızların Afyonkarahisar'a temsilci gönderdiklerini, burada aynı zamanda bir Kızılhaç heyetinin bulunduğunu, sonradan esir kampının boşaltılmasına rağmen İtilaf devletlerinin şehrin stratejik önemini fark ederek burayı boşaltmak yerine yeni takviye kuvvetler getirerek kontrolü ele aldıklarını belirtmektedir.¹⁰

Afyonkarahisar'a ilk kuvvet gönderenler İngilizler olmuştur. Ateşkes anlaşmasından kısa bir süre sonra 17 Kasım 1918'de İngilizler Afyonkarahisar'a kontrol birlikleri göndermişler,¹¹ bölgenin önemine binaen 9 Eylül 1919 tarihi itibarıyla Afyonkarahisar ve Eskişehir'deki kuvvetlerini iki misline çıkartmışlardır.¹² İngiliz işgal komutanı Afyon Lisesi bitişiğinde bulunan ve yapımına İttihat ve Terakki Kulübü olarak başlanan binada karargâhını kurmuştur. İngiliz askerleri ise karargâhın yanındaki lise binasını kullanmışlardır.¹³

16 Nisan 1919'da beş subay ve iki yüz Senegalliden oluşan Fransız birlikleri demiryolu istasyonu merkezli olarak Afyonkarahisar'ı işgal etmiştir.¹⁴ Hüseyin Bayık, Fransız işgal komutanının Sarı Hacı Alizade Hacı Mehmed'in evini karargâh olarak kullandığını belirtmektedir.¹⁵ Daha sonra özellikle Uşak-Afyonkarahisar demiryolu hattının kontrolü amacıyla dört yüz Senegalli asker altı ay süreyle bölgede konuşlandırılmıştır.¹⁶ Fransız birliklerinden kısa bir süre sonra İtalyan kuvvetleri 21 Nisan 1919'da Afyonkarahisar'a gelmişlerdir.¹⁷ İkinci Ordu Müfettişliği'nin 11 Temmuz 1919'da verdiği rapora göre, İtalyanların Afyonkarahisar'da dördü subay olmak üzere toplam iki yüz altmış altı askeri bulunmaktaydı¹⁸ ve askerî daire binalarını karargâh olarak kullanmışlardır.¹⁹

¹⁰ Cemal Kutay, *Kurtuluş Savaşının Maneviyat Ordusu*, İstanbul: Posta Kutusu Yayını, 1977, s. 226.

¹¹ Cemal Kutay, *Millî Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler*, İstanbul: Ercan Matbaası, 1963, s. 57; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji) I. Cilt Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918 - 22 Temmuz 1919)*, Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986, s. 43.

¹² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev I.Cilt (1919-1920)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 155.

¹³ Ömer Fevzi Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, Haz., Turan Akkoyun, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1997, s. 331.

¹⁴ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, s. 198. 205, 209; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 -11 Ekim 1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 26.

¹⁵ Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahidler*, İstanbul: Sebil yayınevi, Dokuzuncu Basım, Tarihsiz, s. 248.

¹⁶ Turan Akkoyun, "Millî Mücadele'de Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Kent Müzesi Araştırmaları, Cilt I*, Ed. Cihad Cihan, Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s. 154.

¹⁷ Fahri Belen, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973, s. 541; Tayyip Gökbilgin'e göre Afyon'daki İtalyan birliklerinin mevcudu 4 subay ve 262 erden oluşmaktaydı M.Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2011, s. 176.

¹⁸ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977, s. 214.

¹⁹ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 332.

Afyonkarahisar mutasarrıflığının Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 25 Ağustos 1919 tarihli yazıdan, İtalyanların yazışma tarihinden iki gün önce şehri boşalttığı anlaşılmaktadır.²⁰

Ali Fuat Paşa Eskişehir'den Sivas'a gönderdiği 21 Eylül 1919 tarihli raporunda İngiliz General Salli Kled'in (Arthur Solly-Flood) Türklerin içişlerine karışmayıp tarafsız kalacaklarını beyan ettiğini, bunu müteakip İzmit, Eskişehir, Kütahya, Afyon gibi İngiliz birliklerinin bulunduğu yerlere Kuvâ-yı Milliye'nin sokulmamasını rica ettiğini bildirmiştir.²¹ Bu ricanın çok etkili olmadığı, söz konusu dönemde Afyonkarahisar'da tesis edilen Kuvâ-yı Milliye'den anlaşılmaktadır. Nitekim Ali Fuat Paşa, Temsil Heyeti ile yaptığı 25 Eylül 1919 tarihli yazışmada Afyonkarahisar ve çevresinde Kuvâ-yı Milliye'nin tamamıyla hâkim olduğunu bildirmiştir.²² İngilizler 17 Mart 1920 tarihinde Afyonkarahisar'dan çekilmeye başlamışlar ve 19 Mart itibarıyla de şehri tamamen boşaltmışlardır.²³ Rüştü Tiryakioğlu'nun belirttiğine göre; İngilizler Afyonkarahisar'ı terk ederken şehirdeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinden bir kısmını Kütahya'ya sürgün etmişlerdir.²⁴

İşgalcilerin Afyonkarahisar'ı boşaltmasına yönelik mahallî anlatıda, İngiliz işgal kuvvetlerinin şehirden çekilmesinde bölgedeki Kuvâ-yı Milliyecilerin oluşturduğu baskının da etkili olduğu dile getirilmektedir. Mustafa Oğuz'un hatıralarında aktardığına göre; Yarbay Arif Bey, Bozkır İsyanı'nı bastırma görevinden dönüşünde karargâhın bulunduğu lise binası önünde dalgalanan İngiliz bayrağından rahatsız olmuş ve birliğindeki Kolbaşı Balaban Çavuş'a emir vererek İngiliz bayrağını dalgalandığı direktan indirtmiştir. Oğuz'un belirttiğine göre, bayrak indirme hadisesi sonrası Arif Bey İngiliz işgal kuvvetleri komutanına üç güne kadar şehri terk etmezlerse dökülecek kandan kendilerinin sorumlu olacağına dair bir ultimatoma vermiş ve İngilizler şehri boşaltmışlardır.²⁵

Dönemin şahitlerinden Çerçel, işgal döneminde İngilizlerle kimsenin görüşmediğini, Fransızların ise şehir halkına fazlaca sokulduğunu belirttikten sonra, Fransız siyasetinin apaçık İngilizler aleyhine olduğunu ifade etmektedir. Bu ayrışmaya rağmen İstanbul hükûmetini hâlâ kendisini birleşik bir cephenin karşısında görmesinden dolayı eleştirmektedir.²⁶

²⁰ *Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007, s. 60. (Belge no:7)

²¹ Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*, İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953, s. 212-213; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978, s. 132; Sarihan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 2*, s. 117.

²² Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*, s. 222.

²³ Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 94; Sarihan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 2*, s. 380, 385; Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 385.

²⁴ Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Rüştü Tiryakioğlu ile mülakat 2 Haziran 1979)

²⁵ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1012, 17 Kasım 1960.

²⁶ H. Çerçel, "Afyonda Mudafaa-i Hukuk Kuruluş Günlerinde Hatıralar", *Taşpınar*, C. 3, Sayı 31, 9 Mayıs 1935, s. 116.

2.2. Afyonkarahisar'ın Yunanlılar Tarafından İşgali

İzmir'in işgali üzerine İzmir Redd-i İlhak Heyeti tarafından 16 Mayıs 1919 Tarihli bir telgrafla işgal bütün vilayet, sancak, kaza ve nahiye belediye riyasetlerine bu meyanda Afyonkarahisar Belediye Reisliği'ne şu şekilde bildirilmişti:

“Bilumum vilayet sancak kaza nahiye belediye riyasetlerine,

İzmir ve havalisini Yunan ilhak ediyor. İşgal başladı. İzmir ve mülhakatı kâmilen ayakta ve heyecanda İzmir'in son ve tarihi gününü yaşıyor. Son imdadımız sizin göstereceğiniz muavenete bağlıdır. Mitingli telgraflarla her yere başvurunuz. Ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız.

Vakar ve sükûnetinizi son derece muhafaza ederek kimsenin incinmemesine itina ve dikkat olunması

14/5/1335

İlhakı Red Heyeti Milliyesi”²⁷

Yunan işgallerinin Anadolu'da önceki işgallerden farklı karşılanacağı, getireceği tehditle paralel bir direnişi de harekete geçireceği yukarıdaki telgraftan anlaşılmaktadır.

1920 yılı Ağustos ayında Yunan kuvvetlerinin Uşak'a kadar ilerlemesi Afyonkarahisar hakkında büyük bir telaş ve tedirginlik yaratmıştır. Bunun üzerine Fahrettin Paşa, heyecan içindeki Afyon halkını teskine çalıştıktan sonra, ileri gelenlerinden altmış kişiyi yanında cephe hattına götürerek rahatlatmaya çalışmıştır. Kendisine eşlik eden heyete, ormanlık Murat Dağı ile Ahır dağları arasındaki Dumlupınar mevziinin ne kadar kuvvetli olduğunu ve tümenin burada yeniden hazırlanmakta olduğunu, takviye kuvvetlerin de gelecek olmasından dolayı bu mevziin düşmanın Afyonkarahisar'a yaklaşmasına mâni olacağını söyleyerek, şüpheleri gidermek istemiştir.²⁸ Dumlupınar mevzilerini ziyaret eden heyet geri döndükten sonra Büyük Millet Meclisi'ne gönderdikleri 8 Eylül 1920 tarihli telgrafla orduya desteklerini arz etmişlerdir.²⁹

Hüseyin Bayık'ın naklettiğine göre; Fahrettin Paşa'nın daveti üzerine cepheye giden heyet, yanlarında bin kadar kepenek, bin kadar yemeni ve bol miktarda erzak götürmüşlerdir. Ziyaret esnasında dikkat çeken bir husus ise askerlere sıklıkla firar etmeyip sebat göstermelerinin tembihlenmesidir.³⁰ Bu durum cephelerden firarların yaşandığını göstermektedir. Fahrettin Altay da hatıralarında asker kaçakları hususuna değinmektedir. Menfi propagandaların sonucu cepheden firarların arttığını belirten Fahrettin Paşa, Afyonkarahisar çevresinde yakalanan on bir firarının yargılanmaları sonucu idama mahkûm edildiğini, şehir merkezinde halkın gözü önünde idam sehpalarının kurulup infazın gerçekleştirileceği sırada mazbatayı imzalamayıp kaçakları

²⁷ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960, s. 27.

²⁸ Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*, İstanbul: İnsel Yayınları, 1970, s. 265-266.

²⁹ Bkz. Haluk Selvi ve Bülent Cırık, *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Mayıs 2020, s. 54.

³⁰ Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s. 253-254.

affettiğini, affedilen kaçakların birliklerine döndüğünün çevrede duyulması üzerine de ertesi günü doksan beş asker kaçağının gelip teslim olduğunu nakletmektedir.³¹ Diğer taraftan yerel anlatıya göre Afyonkarahisar havalisinde halk üzerinde önemli bir ağırlığı olan Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın Malta Adası'ndan sürgünden dönüşüyle beraber halkta bir ümit ışığı doğmuş, yüzlerce firari gelip teslim olmuştur.³²

Yunan ilerleyişi geciktirilse de durdurulamamış, ilerleyen süreçte Afyonkarahisar'ı tehdit eder bir hal alınca, karamsarlığa düşen halkın önemli bir kısmı şehri terk etmek için istasyona akın etmiş, hatta muallim mektebinin bile Konya'ya taşınacağı konuşulmaya başlanmıştır. Düzenli orduya dönüşen Kuvâ-yı Milliye birliklerinin İnönü'de kazandığı zaferin haberi ise şehirde sevinçle karşılanmış, hükûmet binası, mağaza ve dükkânlara bayraklar asılmıştır. Böylece şehri terk etmeye hazırlanıp, istasyona akın eden şehir ahalisi güven içinde geri dönmüştür.³³

Yunanlıların Afyonkarahisar'a yaklaşması bölgeden teşkil edilen Çelik Alay'ın da katkılarıyla uzun süre geciktirilse de, 23 Mart 1921'de Yunan taarruzu ile başlayan II. İnönü Muharebesi'nde Yunan kuvvetleri mağlup olmasına rağmen, Dumlupınar'daki Türk kuvvetlerini geri iterek 28 Mart 1921'de Afyonkarahisar'ı işgal etmişlerdir.³⁴ Bu ilk Yunan işgaliyle birlikte daha önce taşınması gündeme gelen Muallim Mektebi kısa bir süreliğine Konya Muallim Mektebi'nde misafir olarak faaliyet göstermiştir.³⁵ İşgalle birlikte halk şiddetli cezalarla tehdit edilerek ellerindeki silahlar toplatılmış, şehir eşrafına: "Anadolu'ya gelen bu ordunun Halife'nin emrine muhalefet edenleri te'dib için geldiğini, eğer bunlardan bir neferin burnu kanarsa o kan bu memleketin en münevverlerinin kanyıyla silinecektir." şeklinde propaganda yapmışlardır.³⁶

Afyonkarahisar'ın işgali, 900 mevcutlu Muhafız Taburu bile cepheye gönderilen Büyük Millet Meclisi'nde önemli bir gündem olmuş ve Mustafa Kemal Paşa birliklere Afyonkarahisar'ın geri alınması emrini vermiştir.³⁷ Dolayısıyla bu ilk Yunan işgali şehirde kalıcı olmamış, on gün sonra 7 Nisan 1921 tarihinde işgal kuvvetleri bölgeyi boşaltmak zorunda kalmışlardır.³⁸ 12. Kolordu Afyonkarahisar'a girerken şehri ateşe vermeye çalışan Yunanlılar bunu başaramadan şehri terk etmişler,³⁹ köylerden koyun,

³¹ Altay, *10 Yıl Savaş*, s. 279-280.

³² Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Rüştü Tiryakioğlu ile mülakat 2 Haziran 1979).

³³ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1013, 18 Kasım 1960.

³⁴ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, Ankara 1974, s. 80,83; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji) III. Cilt TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)*, Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986, s. 454; Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 310; Cemal Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981, s. 7.

³⁵ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1016, 22 Kasım 1960.

³⁶ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 369.

³⁷ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, s. 455.

³⁸ Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 551.

³⁹ Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi IV / Cumhuriyete Doğru (1921-1922)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 158; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, s. 470.

tavuk, horoz, ekmek gibi yiyecek namına ne varsa zorla almışlar, vermek istemeyenlere de işkence yapmışlardır. Bazı köylüleri süngülemişler, bir kısmını Atina'ya götürmüşlerdir.⁴⁰

Fransız gazeteci ve yazar Berthe Georges-Gaulis 1919 Eylül'ünden 1921 Ağustos'una kadar Anadolu'da bulunmuş, savaş bölgelerini gezmiş ve izlenimlerini kitaplaştırmıştır.⁴¹ Berthe Georges-Gaulis, Afyonkarahisar'ın ilk işgaline denk gelen İkinci İnönü Savaşı sırasında Burdur'dan Afyonkarahisar'a yaptığı yolculuğu, şehre birkaç kilometre mesafe kalmasına rağmen şiddetli çatışmalar yüzünden tamamlayamayıp geri dönmek zorunda kalmış, şehir Yunan işgalinden kurtulunca 16 Nisan 1921'de Afyonkarahisar'a gelebilmiştir.⁴² Berthe Georges-Gaulis ilk Yunan işgaline ait gözlemlerini şu şekilde aktarmaktadır:

"Yunan taarruzu bütün şiddetiyle Afyonkarahisar üzerine doğru geliyordu. Akşam Dinar ve Sandıklı'da, yol üzerinde biriken yorgun köylülerin yüzlerinde keder ve endişe okunuyordu. İlk felaket haberleri kitle halinde gelen muhacirlerden öğrenildi: Yunanlılar her yeri yakıyor, yağma ediyor, Müslüman kadın ve çocuklarını öldürüyorlardı. Bu derece haksızlığa ve zulme karşı her taraftan büyük bir öfke yükseliyordu: "Biz ne yaptık? Bizden ne istiyorlar?"

Yollarda artık küçük bir eşeğin çektiği deve kervanları görünmez oldu; fakat buna karşılık yollar yaralılar ve cephane konvoyları ve askerlerle dolu. Afyon'a birkaç kilometre yaklaştığımızda geri çekilmek zorunda kaldık.

Afyonkarahisar, 16 Nisan 1921

Yunanlılar büyük bir hızla geri çekildiler. Arkalarında küçük bir tepe oluşan tüy yığınları bıraktılar. Bunlar bölgedeki bütün kanatlı kümes hayvanlarının tüyleridir. Bunların yanında yün yığınları var. Bunlar da kesip yedikleri koyunların yünleri. Bunlardan ayrı olarak yer yer mermi çukurları, kâğıt yığınları, konserve tenekeleri, hayvan leşleri görülüyor. Burası tam bir savaş alanı. Bunun gibi daha başkalarını da gördüm ama, burası çabuk çekilen bir düşmana aitti. Milliyetçiler kendi mallarına yeniden sahip oluyorlar, düşman bunları tamamıyla tahrip etmeyi başaramamış. Birkaç yanmış ev, toz duman olmuş bir istasyon, dinamitlenmiş bir köprü. Köprü çabucak onarıldı ve hayat yeniden eski temposunu aldı.

Afyonkarahisar siyah bir kale, daha doğrusu Afyon'un kalesi. Burası Anadolu demiryollarının belli başlı kavşak noktası. Fakat bugün Haydarpaşa yoluyla İstanbul'a akan büyük transit faaliyetinden eser yok. Bağdat hattı bir süre kesik parçalar haline

⁴⁰ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1016, 22 Kasım 1960.

⁴¹ Berthe Georges-Gaulis, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, (Çev. Cenap Yazansoy), İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999.

⁴² Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, s. 485.

gelmiş. Afyonkarahisar'daki antrepolar bomboş. Geriye kalan enkazdan, milliyetçilerin pek çabuk bazı tesisler kurduklarını takdirle gördüm. Burdur'daki genç telgraf müfettişi, hiçbir şeyden yılmadan, tahrip edilmiş telgraf hatlarını büyük bir çabayla onarıyor.

Yanlarında kaldığım, şehrin tanınmış Müslüman aileleri son tedhiş hareketinden çok korkmuşlar, ama mobilyalarını ve mallarını yağmadan kurtarabilmişler. Bu bakımdan şanslılar..."⁴³

Yunanlıların 1921 yılında daha büyük kuvvetlerle daha tesirli bir saldırı planladıkları anlaşılıyordu. Kütahya-Eskişehir Savaşlarının arifesinde tedirginlik bütün bölgeye yayılmıştı. Bu ortamda bir Pazar günü düşman geliyor yaygarası toplumda büyük bir panik yaratmıştı. Herkes panikle evlerine koşuşturmuş, pazardaki sergiler bile başıboş kalmıştı. Berber dükkânından fırlayan bir köylünün yüzünün yarı tıraşlı ve sabunlu hali halktaki paniği açıkça göstermekteydi.⁴⁴

Afyonkarahisar ve havalisinin işgal ve kurtuluş tarihleri (Yunan işgalleri)⁴⁵

	İşgal Tarihi	Kurtuluş tarihi
Afyonkarahisar	28 Mart 337 (28 Mart 1921)	7 Nisan 337 (7 Nisan 1921)
	13 Temmuz 337 (13 Temmuz 1921)	27 Ağustos 338 (27 Ağustos 1922)
Bolvadin	2 Nisan 337 (2 Nisan 1921)	3 Nisan 337 (3 Nisan 1921)
	20 Ağustos 337 (20 Ağustos) 1921)	24 Eylül 337 (24 Eylül 1921)
Aziziye	16 Ağustos 337 (16 Ağustos 1921)	22 Eylül 337 (22 Eylül 1921)
Sandıklı	8 Ağustos 337 (8 Ağustos 1921)	9 Ağustos 337 (9 Ağustos 1921)
	11 Ağustos 337 (11 Ağustos 1921)	12 Ağustos 337 (12 Ağustos 1921)
	6 Eylül 337 (6 Eylül 1921)	12 Eylül 337 (12 Eylül 1921)
Çay	2 Nisan 337 (2 Nisan 1921)	3 Nisan 337 (3 Nisan 1921)
	12 Ağustos 337 (12 Ağustos 1921)	24 Eylül 337 (24 Eylül 1921)

Afyonkarahisar'ın Yunanlılar tarafından ikinci işgali 13 Temmuz 1921 tarihinde olmuştur.⁴⁶ Sevr Anlaşması'nı Türklere kabul ettiremeyen ve itibarları sarsılan İngilizler, askerî açıdan tahkim ettikleri Yunanlıları yeni bir saldırıya teşvik ettiler. 10 Temmuz İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali halkın tehdit algısını değiştirmiş, direniş ve teşkilat çalışmalarını hızlandırmıştır. İzmir'in işgalinden itibaren Afyonkarahisar'da da mitingler düzenlenmiş, ilgili makamlara protesto telgrafları çekilmiştir. Şehir meydanında binlerce

⁴³ Gaulis, *Kurtuluş Savaşı*, s. 131-133.

⁴⁴ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1019, 25 Kasım 1960.

⁴⁵ *Harp Mntıkları, "Şehir ve Kasabaların İşgal, İstirdat ve Bombardıman Tarihleri"*, Ankara: T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Encümeni, nr. 23, 1937, s. 76.

⁴⁶ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul: 1972, s. 466; Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 7; A. Mahir, "Büyük İstiklal Savaşında Afyon", *Taşpınar*, C. 2, Sayı.22, 19 Ağustos 1934, s. 180.

insanın katıldığı büyük bir miting yapılmıştır. Şehirdeki İtalyan subayların da takip ettiği mitingde Çobansalihoglu İsmail Bey konuşma yapmış, göndere siyah bayrak çekilmiştir. İlerleyen süreçte Karahisar'ın münevver hanımları da toplanarak uzunca bir protesto telgrafi kaleme almışlar ve İstanbul başta olmak üzere ilgili mercilere göndermişlerdir.⁴⁷

İzmir'in işgali Afyonkarahisar'ın kazalarında da kayıtsız kalınmamış, buralarda da mitingler düzenlenerek protesto telgrafları kaleme alınmıştır. İlk tepkiyi gösteren kazalardan biri Şuhut'tur. Şuhut halkı adına Belediye Başkanı Hoca Mustafa ile şehrin ileri gelenlerinden Hacı Bekir, Hacı Mehmet, Hacı Abdullah, Hüseyin, Mehmet ve ulemeden Hacı Bekir ile Hoca İbrahim imzalarıyla 16 Mayıs 1919'da İzmir'in asırlardır Türk ve İslamlığına vurgu yapan ve işgali protesto eden bir telgraf Sadaret makamına gönderilmiştir.⁴⁸ Aynı tarihte Sandıklı'da da işgali protesto eden bir telgraf Sadaret'e gönderilmiştir. Belediye Reisi İbrahim, Müftü Emin, Şahinzade Rıza, Ahmed, Hacı Hakkızade Nuri, Sükudluzade Mehmet'ten oluşan bir heyet tarafından hazırlanan telgrafta, Türklüğün büyük çoğunluğu oluşturduğu İzmir'de altı yüz yıllık egemenlik hukukunun görmezden gelindiğine dikkat çekilmiştir.⁴⁹ Bolvadin'den de umum Türk ve İslam olan kırk bin nüfus adına Müftü Vekili Hacı Süleyman ve Belediye Reisi Halil imzasıyla Sadaret'e gönderilen protesto telgrafında özellikle Wilson İlkelerine de atıf yapılarak işgal protesto edilmiştir. 24 Mayıs 1919 tarihinde ise bu sefer Bolvadin Redd-i İlhak Heyeti imzasıyla Padişahlık Makamına bir telgraf gönderilmiştir.⁵⁰

Afyonkarahisar halkı mütareke sonrası başlayan işgallerle eşzamanlı olarak teşkilatlanma ve direniş çalışmalarına başlamıştır. İzmir'in işgali sonrası artan tehlikeyle beraber hızlanan teşkilatlanma çalışmalarında ön plana çıkan bazı isimleri görmekteyiz. Bu isimler arasında öncelikli olarak Yarbay Ömer Lütfi (Argeşo) Bey, Yarbay Bayatlı Arif Bey, İsmail Şükrü (Çelikalay) Hoca gibi simalar hem teşkilatlanma çalışmalarındaki etkileri hem de silahlı mücadelede yer almalarıyla ön plana çıkmaktadır.

Tafsilatı aşağıda verilen bahsi geçen isimler dışında; ilk işgallerden itibaren halkı bilinçlendiren, cephe hatlarına kadar giderek askerlerin manevi gücünü yükseltmek için konuşmalar yapan ve mahallî teşkilatların kurulmasında büyük emeği olan Müftü Hüseyin Bayık,⁵¹ asker kaçaklarının cepheye sevinde önemli rol oynayan Dehşetizade Hami Efendi,⁵² İsmail Şükrü Hoca ile birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın takdirini kazanan, aynı zamanda cami önlerinde halka birlik ve direniş çağrısı yapan Nebil Dehşeti Efendi,⁵³ baskı, tehditlerle kapatılan gazetesini yeni isimlerle çıkararak Millî Mücadele'yi

⁴⁷ *İkaz Gazetesi*, nr.102, Afyonkarahisar 8 Aralık 1919.

⁴⁸ Tarık Özaşkın, *Zafer Yolu / Kurtuluş Savaşı'nda Şuhut*, İstanbul: Şuhut Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, 2016, s. 28-29; Haluk Selvi, "İzmir'in İşgali Üzerine Afyon'da Çekilen Protesto Telgrafları", *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*, Ed., Hasan Babacan, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 164. (157-164).

⁴⁹ Altıntaş, *Millî Mücadele'de Afyonkarahisar*, s. 164.

⁵⁰ Selvi, "İzmir'in İşgali Üzerine", s. 161-163.

⁵¹ Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s. 246-245.

⁵² Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Emekli Öğretmen Şefik Görkay ile Mülakat)

⁵³ Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s. 240-241.

destekleyen neşriyatına devam eden, hükûmet binası önünde bizzat halkı mücadeleye çağıran Koçoğlu (İkazcı) Şükrü Bey,⁵⁴ istihbarat toplamak ve kritik zamanlarda haberleşmeye yaptıkları katkıyla telgrafçı Tahsin Bey ile posta nakliye memuru Ali Bey,⁵⁵ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetlerinde aktif olarak rol alan Mevlevi Şeyhi Raşid Dede (Ratıp Hoca),⁵⁶ şehirde Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarında isimlerine rastladığımız Muhasebeci Reşit Bey, Avukat Etemoğlu Necip Bey, Turunçzade Yusuf Bey, Niyazi (Demirer) Bey, Acemoğlu Hüseyin Ağa, Mumcuzade Saip Bey, Saraç Kamil, Ethemzade Hacı Hüseyin Efendi ve Akosmanzade Hacı Hüseyin Efendi'yi⁵⁷ Afyonkarahisar'daki millî direnişin önde gelen isimleri olarak sıralayabiliriz.

3.1. Ömer Lütfi (Argeşo) Bey

Yarbay Ömer Lütfi Bey,⁵⁸ Afyonkarahisar'da millî direnişin başlamasında rol alan en önde gelen isimlerden birisidir. Mondros Mütarekesi'ne ve İstanbul Hükûmeti'ne muhalif davranarak elindeki silah gücünü muhafazaya çalışmış, işgaller başladığında birliğini Erkmen tepelerine taşımış, Afyon'un sancılı günlerinde halka güven vermiştir. Afyonkarahisar'da Redd-i İlhak Heyeti'nin kurulmasında, akabinde ise bu teşkilatın Müdafa-yı Hukuk Cemiyeti'ne dönüşmesinde önemli katkıları olmuştur. Afyonkarahisar'da İngilizlerin gözetimindeki depolardan kaçırılan silah ve mühimmatı muhafaza ederek, ihtiyaç duyulan mıntikalara sevkini sağlamış, aynı zamanda Çelikalay Müfrezesi'ne silah temin ederek, bu müfrezenin kurulmasına katkıda bulunmuştur.

1 Nisan 1920 (1336) tarihli *Söz Birliği* gazetesinde Afyonkarahisar Mebusu Ömer Lütfi Bey ile bir mülakat yayınlanmıştır. Aynı zamanda 23. Fırka Komutanlığı da yapan Yarbay Ömer Lütfi Bey, davet üzerine cepheden Ankara'ya giderken Yarbay (Kaymakam) Arif Bey'in evinde gazetecilerle mülakat yaparak, 1920 baharında umumi vaziyet hakkında bazı bilgileri paylaşmıştır.

Ömer Lütfi Bey, cephedeki durumu değerlendirirken; ordunun muntazam talim ve terbiye gören kuvvetlerle teşkil edilmekte olduğunu, bütün cephelerdeki kuvvetlerin hatırı sayılır bir şekilde dönüştürüldüğünü ve giderek millî bir surette takviye edilmekte

⁵⁴ Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Hacı Halit Uzunoğlu ile mülakat).

⁵⁵ Salih Kesri, "Acı Günlerimizden", *Taşpınar*, nr.31, 9 Mayıs 1935, s. 124-125; Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Rüştü Tiryakioğlu ile mülakat 2 Haziran 1979)

⁵⁶ Nuri Köstüklü, *Vatan Savunmasında Mevlevihaneler (Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'ye)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010, s. 131.

⁵⁷ Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Rüştü Tiryakioğlu ile mülakat 2 Haziran 1979); Yusuf İlgar, *Karahisar-ı Sahip Müftülük Kurumu ve Afyonkarahisar Müftüleri*, İstanbul, 1992, s. 84-85; Recep Çelik, *Millî Mücadelede Din Adamları I*, İstanbul 1999, s. 214-215; Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 335-336.

⁵⁸ Biyografisi için bakınız: Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi / Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-923 III. Cilt*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1995, s. 576-577; Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973, s. 54; Niyazi İplikçioğlu, "Bir Büyüğümüz", *Beldemiz Dergisi II*, nr. 36, Afyon 1986, s. 8; Özkaya, *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*, s. 75.

olduğunu belirtmektedir. Yunan kuvvetleri sayıca çok ve nakliye imkânları gelişmiş olmasına rağmen, en mühim vazifenin eldeki imkânlarla vaziyet alarak sahip olduğumuz yerleri savunmak olduğunu söylemektedir. Yunanlıların kemiyeti çok olmakla beraber kuvve-i maneviyelerinin hiç mesabesinde bulunduğunu, hatta aldığı sağlam malumata göre İzmir Rumlarının Osmanlı olduklarını iddia ederek Yunan ordusunda askerliği kabul etmediklerini ifade etmektedir.

Diğer taraftan Yunanlıların yevmiye olarak iki buçuk milyon drahmi, yani dört yüz elli bin lira sarf ettiğini dolayısıyla böyle küçük bir devletin böyle bir masrafa tahammül edemeyeceğini belirtmektedir.

Yunanistan'daki dâhili siyasi durumu da değerlendirmelerine katan Ömer Lütfi Bey, Yunanistan'da iki fırka bulunduğunu, bunlardan önemli bir kısmının daha gerçekçi düşündüğünü, Türkiye'nin Türkistan'dan Sibiryaya ve hatta Aksa-yı Şerif'e kadar geniş bir destek ve etki alanı yarattığının farkında olduğunu, yine Yunanistan'da azımsanamayacak güçteki Yunan Bolşeviklerinin de bu grupla müzahir düşündüğünü, Türkiye gibi kenetlenilebilecek bir milletle harbe girmenin Yunanistan'a mezar kazmak olduğunu düşünmektedirler. Buna karşı İngiliz dümen suyuna girmiş fütühatçı grubun da ikinci fırkayı oluşturduğunu belirtmektedir.⁵⁹

Ömer Lütfi Bey, Konya valisi Cemal Bey'in baskı ve inadına ve aynı zamanda Afyonkarahisar mutasarrıfının aleyhine yürüttüğü faaliyetlere rağmen, Sivas Kongresi kararlarını büyük bir cesaretle İstanbul Hükûmeti'ne karşı ilk defa tatbik eden önemli bir şahsiyettir.⁶⁰ Hatıratlarda geçen bilgiler kopuk kopuk da olsa Afyonkarahisar'da millî direniş ve teşkilatlanmanın başlamasında Yarbay Ömer Lütfi Bey'in önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Bayatlı Arif Bey

Yarbay Arif Bey,⁶¹ Afyonkarahisar mıntıkası Kuvâ-yı Milliye komutanı olarak bölgedeki millî direnişin temelini atan subaylardan biridir. Zaman zaman eleştirilere de sebep olan sert mizacı, bölgede kaybolan otoritenin yeniden tesis edilmesinde önemli bir etken olmuştur.⁶² İzmir'in işgaline ve işgalle beraber yaşanan acılara şahit olan Arif Bey, zor ve tehlikeli bir yolculuktan sonra Afyonkarahisar'a gelmiş, Bayat çevresinde topladığı kuvvetlerle Karakeçili Millî Müfrezesi'ni kurmuştur. Arif Bey'in Afyonkarahisar'da

⁵⁹ *Söz Birliği*, 1 Nisan 1336 (1920).

⁶⁰ Özkaya, *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*, s. 73.

⁶¹ Biyografisi için bakınız: Osman Köksal, "Geride Kalmış Bir Kuvâ-yı Milliyeci: Kaymakam Bayatlı Arif Bey ve Karakeçili Müfrezesi", *History Studies*, 2/2 (2010), s. 472.

⁶² Arif Bey'in Emirdağ (Aziziye) ve çevresindeki başıbozuk eşkıya ve çetelerle mücadelesi için bkz. Muammer Kocabaş, *İşgal ve Direniş (Emirdağ 1919-1921)*, İstanbul: Prestij Reklam ve Matbacılık, Tarihsiz.

konuslu 23. Fırka Kumandanı Ömer Lütfi Bey'le iş birliğine girmesi halka güven verdiği kadar, şehri işgal etmiş olan İtilaf kuvvetlerini ve onlarla iş birliği yapan azınlıkları korkutmuştur. Zaman zaman atlı ve silahlı adamlarıyla şehrin meydanlarında gövde gösterisi yapan Arif Bey,⁶³ bu korkuyu sürekli canlı tutmaya çalışmıştır.

Arif Bey ve müfrezesinin İngiliz kontrolündeki cephane depolarının boşaltılmasında ve millî direnişi baltalayan Mutasarrıf Mahmut Mahir'in zorla görevinden uzaklaştırılmasında önemli katkıları olmuştur. Arif Bey'in 1919 yılı Temmuz ayında Aydın mıntikasına atanmak istenilmesi üzerine 23. Fırka Komutanı Ömer Lütfi Bey, Ankara 20. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği 17 Temmuz 1919 tarihli telgrafta; Arif Bey'in Afyonkarahisar'a bağlı Bayat nahiyesi eşrafından olduğunu, mevcudiyetinden büyük oranda istifade edildiğini, çevrede onun emrine girmeyi bekleyen yüzlerce insan olduğunu ve bahsi geçen atamanın Burdur mıntikasındaki subaylardan yapılabileceğini belirtmekteydi. Bu itiraza binaen Arif Bey Afyonkarahisar'da kalmıştır.⁶⁴ Sivas Kongresi'nden hemen sonra Arif Bey, Afyonkarahisar Mutasarrıflığı'na gönderdiği 15 Eylül 1919 tarihli yazıda; Umumi Kongre'nin (Sivas Kongresi) kararıyla oluşturulan Afyonkarahisar Fırka Mıntikası ve Alaşehir ve Havalisi Kuvâ-yı Milliye Kumandanlığı'nın emriyle Afyonkarahisar ve Havalisi Kuvâ-yı Milliye Kumandanlığı görevini deruhte ettiğini bildirmekteydi.⁶⁵

Mustafa Oğuz, Arif Bey çetesinin kıyafetleriyle de korkutucu olduğunu belirtmektedir. Çete mensuplarının görüntüsünü; "başlarında püsküllü fesler, fesin üzerine sarılı poçular, kısa zeybek donları, bellerinde kuşaklar, kuşaklara yerleştirilmiş büyük kamalar, ayaklarında çizmeler, boynundan koltukaltına dolanmış çaprazvari iki sıra cephane, belinde ise üçüncü sıra cephane ve el bombaları" şeklinde tasvir etmektedir.⁶⁶

Arif Bey ve müfrezesi 1920 yılında Millî Mücadele'yi akamete uğratmak gayesiyle Anadolu'nun dört bir yanına yayılan iç isyanların bastırılmasında da önemli bir rol üstlenmiştir. 1919 yılı Ekim ve Kasım aylarında Konya-Bozkır havalisindeki Delibaş İsyanı'nın bastırılmasına memur edilenler arasında Arif Bey de vardır ve yanına aldığı Kara Ahmet çetesiyle⁶⁷ isyanın bastırılmasında önemli katkıları olmuştur.⁶⁸ Afyonkarahisar havalisinden Çelikalay ile birlikte Elmas Bey, Kara Ahmet ve Çerkes Osman müfrezelerinin de Delibaş İsyanı'nın bastırılmasında katkıları olduğu

⁶³ Kesri, "Acı Günlerimizden", s. 124.

⁶⁴ Ahmet Altıntaş, "Kuvâ-yı Milliye ve Bayatlı Arif Bey'in Faaliyetleri", *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*, Ed., Hasan Babacan, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 252-253.

⁶⁵ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 376.

⁶⁶ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1011, 16 Kasım 1960.

⁶⁷ Niyazi İplikçioğlu, Abdullah Bozok ve Abdurrahim Çelik (Haz.), *Afyon ve Çevresinde Millî Mücadele Tarihinden Yapraklar*, Afyon, 2000, s. 10.

⁶⁸ *Türk İstiklal Harbi VI ncı Cilt / İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, 1974, s. 55-60.

anlaşılmaktadır.⁶⁹ Bu harekâta katılan Bayat'lı Yörük Kamil, Arif Bey'i gerçek bir erkan-ı harp olarak nitelemektedir.⁷⁰ Arif Bey'in de büyük gayretleriyle Afyonkarahisar'da erken tesis edilen Kuvâ-yı Milliye örgütlenmesi Konya'daki Delibaş İsyanı'nın Afyonkarahisar'a sıçramasını önlemiştir.⁷¹ Son olarak Düzce İsyanlarının bastırılmasında görev alan Arif Bey, bu görev esnasında Kızılcahamam'da öldürülmüştür.

3.3. İsmail Şükrü (Çelikalay) Hoca

Afyonkarahisar'daki millî direnişin öncü isimlerinden olan İzzet Efendizade İsmail Şükrü (Çelikalay) Hoca,⁷² işgallerin başlangıcından itibaren sergilediği kararlı direniş ruhuyla bölgedeki mücadeleyi ateşleyen din adamlarından birisidir. Yarbay Ömer Lütfi Bey mütarekenin bunalımlı şartlarında karargâhında kendisini ziyarete gelen Şükrü Hoca'nın işgaller karşısındaki dik duruşunun ve dirayetinin kendisini oldukça etkilediğini nakletmektedir.⁷³

Fevzi (Çakmak) Paşa, Kütahya-Eskişehir Savaşları sonrasında orduyu yeniden düzenlemeye çalıştıkları ve mecliste de bu hususta eleştirilere maruz kaldıkları bir dönemde kendisini ziyarete gelen Afyonkarahisar Milletvekili Müderris İsmail Şükrü Efendi ve Isparta Milletvekili Hafız İbrahim Efendi'nin; lüzum görülmesi halinde belirlenecek mıntikalarda yeni birlikler teşkil ederek başlarına geçmeyi, bu mahzurlu bulunursa, icap eden yerlerde köy köy dolaşarak asker toplamayı teklif ettiklerini anlatmaktadır. Fevzi Paşa, sitayişle bahsettiği bu iki kahraman din adamının tekliflerini şöyle değerlendirmektedir: "Bu teklif, hem Meclise güven ve huzur havasını getirecekti, hem de müsbet neticeleri bilinen rehberlikti. Mustafa Kemal Paşa'ya bahsettim. Mıntikalarda şahsiyeti böylesine himmetleri mümkün kılacak milletvekillerinin izinli sayılarak seçim beldelerine gitmeleri, memleketleri işgal altında olanların da cephelerde maneviyatı kuvvetlendirecek konuşmalarda bulunmaları ve Cephe ve Ordu Müftülükleri kurulması, isimleri ve himmetleri unutulmaması icap eden bu iki muhterem din adamının tekliflerinin sonucu olmuştur."⁷⁴

Şükrü Hoca tarafından kurulan Çelikalay ismiyle maruf milis alayı, Dumlupınar'da Yunanlılar'a karşı dokuz ay direnerek, Yunan işgallerini geciktirmek suretiyle millî kuvvetlere zaman kazandırmıştır. Şükrü Hoca ve kuvvetlerinin Afyon'da, İngilizlerin

⁶⁹ Nuri Köstüklü, *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında 8. Fırka ve Akşehir Ahz-ı Asker Kalem Riyaseti Yazışmaları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020, s. 51-52; Nuri Köstüklü, *Millî Mücadele'de Manisa-Uşak-Afyonkarahisar-Konya Hattı (8.Fırka ve Akşehir Kalem Riyasetleri 1920 Yılı Şifre-i Mevrude Defteri)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2009, s. 15.

⁷⁰ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1012, 17 Kasım 1960.

⁷¹ Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Rüştü Tiryakioğlu ile mülakat 2 Haziran 1979).

⁷² Biyografisi için bakınız: Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, s. 570-571; Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları II*, Ankara, 1997, s. 79-82; Niyazi İplikçioğlu, "Afyon'da Millî Mücadele Başlarken Çelikalay'ın Kuruluşu", *Beldemiz Dergisi*, nr. 6, Afyonkarahisar, 1984, s. 3-4; Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin*, s. 214-219.

⁷³ Bkz. Kutay, *Kurtuluş Savaşının Maneviyat Ordusu*, s. 226-228.

⁷⁴ Kutay, *Kurtuluş Savaşının Maneviyat Ordusu*, s. 229.

denetimindeki silah ve cephanelerin kaçırılıp muhafaza edilmesinde de önemli katkıları olmuştur.⁷⁵ Çelikalay'ın önde gelen bölük komutanları şu kişilerdir: I. Bölük Yedek Subay Vasıf'ın Ahmet, II. Bölük Yedek Subay Hamaloğlu Safter Bey (Taşpınar), III. Bölük Yedek Subay Şükrü Ayyıldız, IV. Bölük Yedek Subay Nasih Bayık.⁷⁶

Büyük Millet Meclisi açılınca Afyonkarahisar Mebusu seçilen Şükrü Hoca'nın gayretlerini yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa, kendisine "Haydi Hocam, Afyon'da yaptığın gibi burada da halkı irşat et." demiştir. Düzenli Ordu teşkil edilince "Çelikalay" 68. Alay içinde yer almıştır.⁷⁷

Büyük Millet Meclisi'nde 29 Mayıs 1920 Cumartesi oturumunda, İsmet Paşa'nın askeri, siyasi ve dâhili vaziyeti açıklayan konuşmasının sonunda Şükrü Hoca söz alarak uzun bir konuşma yapmış, durumun vahametini dile getirdiği gibi sert eleştirilerde de bulunmuştur.⁷⁸

3.4. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Mütareke sonrası işgale maruz kalan Anadolu'nun pek çok yerinde kendiliğinden başlayan direniş, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde örgütlü ve merkezi bir harekete dönüşünce, özellikle İngilizlerin baskı ve telkinleriyle Damat Ferit Hükûmeti tarafından bu tür faaliyetlerin önlenmesi için Anadolu'nun farklı bölgelerine tahkik heyetleri gönderilmiştir. Bu bağlamda Süleyman Şefik Paşa 5 Ağustos 1919'da Afyonkarahisar'a gelerek şehrin eşrafının katıldığı bir toplantı tertip etmiştir. Padişahın selamlarını ileterek açtığı toplantıda, ülkede yaşananların birinci müsebbibi olarak İttihatçıları suçlamış, zorlukların üstesinden ancak partiler üstü bir hükûmetle gelinebileceğini belirtip, halka da siyasi faaliyetlerden uzak durmalarını tavsiye etmiştir.⁷⁹

Ömer Lütfi Bey, 1919 yılında üç ay süreyle Harbiye Nazırlığı da yapan Süleyman Şefik Paşa'nın Kuvâ-yı Milliye'yi dağıtmak maksadıyla bu makamı işgal ettiğinin kuvvetle muhtemel olduğunu ve bu maksatla direnişçilerin gücünü görmek için Afyonkarahisar ve çevresinde incelemede bulunduğunu belirtmektedir.⁸⁰ Dolayısıyla Afyonkarahisar konumu gereği millî direnişte oynayacağı önemli rolden dolayı Damat Ferit Hükûmeti'nin de radarına girmiş şehirlerden biriydi. Daha önce şehre gönderilen Millî Mücadele aleyhtarı mutasarrıflardan da bunu görebilmekteyiz.

⁷⁵ Şükrü Çelikalay, *Millî Savaş Tarihinden bir sahife*, İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1950, s. 5-8; "İhsan Birinci, Millî Mücadele için Kurulan Çeteler", *Tarih Mecmuası*, nr. 10, İstanbul, Kasım 1971, s. 60.

⁷⁶ Niyazi İplikçioğlu, "Afyon'da Millî Mücadele Başlarken Çelikalay'ın Kuruluşu," *Beldemiz Dergisi*, S.6, Afyon, 1984, s. 3-4.

⁷⁷ Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları II*, s. 83.

⁷⁸ Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları, 24 Nisan 1336 (1920)-21 Şubat 1336 (1921) C. 1*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 58-61.

⁷⁹ Şaban Ortak, "Kongreler Sürecinde Karahisar-ı Sâhib (Afyonkarahisar) Sancağı ile Heyet-i Temsiliye İlişkileri", *Millî Mücadele'nin 100. Yılı Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçışı ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu 24-26 Nisan 2018- Erzurum*, Haz., Murat Saygın, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, s. 400.

⁸⁰ Özkaya, *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*, s. 75.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Afyonkarahisar'ın vatansever aydınları, halk arasındaki; ne duruyoruz silahlanıp dağlara çıkalım, bu kötülöklere katlanamayız, şeklindeki konuşmalar üzerine, harekete geçerek mahallî bir teşkilat oluşturup, müdafaa tertibatı alma hazırlıklarına başlamışlardır. Bu maksatla yardımını almak için 23. Fırka Komutanı Albay Ömer Lütfi Bey'e müracaat etmişler ve bu suretle Redd-i İlhak Heyeti'ni kurmuşlardır.⁸¹

Hüseyin Bayık, 1919 yılı haziran ayında Turunçzâde Yusuf Bey ve Ethemzâde Hacı Hüseyin Beyle birlikte görüşmeye gittikleri 23. Fırka Komutanı Ömer Lütfi Bey'in yanında Küçük Cemal (Mersinli) Paşa'yı gördüklerini aktarmaktadır. Cemal Paşa bahsi geçen heyete memleket için lüzumlu tedbirleri alarak, Ömer Lütfi Bey'e yardımcı olmalarını tembihlemiş, bu tarihten sonra Ömer Lütfi Bey komutanı olduğu fırka dairesini terk ederek Erkmen, Çakırköyü, İnas tepelerine çadırlar kurup karargâhını da Erkmen'e taşımıştır.⁸² Hülâsa Mersinli Cemal Paşa'nın Afyonkarahisar'a gelişinden sonra şehirde bulunan 23. Fırka az sayıdaki mevcuduyla Erkmen'e çekilip Afyonkarahisar'daki millî direniş başlatmıştır. Çevredeki dağlık ve tepelik araziye bolca çadır kurulup ve çadırlar arasına da top görüntüsü veren soba boruları yerleştirilerek işgal kuvvetlerinin gözü korkutulmaya çalışılmıştır.⁸³

Çerçel, şehrin işgal altında olduğu bir ortamda direniş ümidi veren en ufak gelişmelerin bile topluma nasıl yansıdığını; Ömer Lütfi Bey'in Erkmen dağlarına kurduğu karargâhındaki elli altmış çadırı uçsuz bucaksız gördüklerini, Erkmen tepelerinin ise kendilerine o zaman Himalayalar gibi göründüğünü betimleyerek anlatmaktadır.⁸⁴ Ömer Lütfi Bey 1919 sonbaharında kendisini ziyarete gelen Arif Oruç'la Erkmen'de yaptığı görüşmede; İzmir'in işgalinin akabinde komutanı olduğu fırkanın şartlar gereği hareket kabiliyeti olmadığını, Kuvâ-yı Milliye'ye iâşe ve cephane tedariki için mümkün olduğunca gizli faaliyet yürüttüklerini, bu maksatla da Afyonkarahisar'da hızlı bir şekilde Heyet-i Milliye teşkil ettiklerini nakletmektedir.⁸⁵ Bu minvalde ilk etapta Kuvâ-yı Milliye ile başlayıp, sonradan Redd-i İlhak Heyetleri ve nihayetinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri olarak kendini gösteren örgütlenmeleri birbirinden tamamen bağımsız değerlendirmenin çok da mümkün olmadığı görülmektedir. Zira bu direniş örgütleri iç içe geçmiş yapıları ve işgallere karşı vatan savunması refleksiyle ortaya çıkıp, "Kuvâ-yı milliye ruhu" kavramsallaştırmasıyla⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde tekâmül ederek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüşmüşlerdir. Süreç içinde bu dönüşüme ayak uyduramayan ve hatta direnen bazı otonom yapılarla da mücadele etmek zorunda kalınmıştır.

⁸¹ Kesri, "Acı Günlerimizden", s. 123.

⁸² Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s. 251.

⁸³ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 340-341.

⁸⁴ Çerçel, "Afyonda Mudafaa-i Hukuk", s. 115-116.

⁸⁵ Özkaya, *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*, s. 73.

⁸⁶ Kuvâ-yı Milliye'yi, tarihsel dayanaklar üzerinden ortaya çıkaran şartlara dair bir analiz için bkz. Mustafa Turan, "Kuvâ-yı Milliye'nin Anlamı, Tarihi ve Fikri Temelleri" *Türk Yurdu*, 366 (2018), s. 59-70.

Afyonkarahisar Redd-i İlhak Şubesi'nin kuruluşunun 1919 yılı temmuz ayında tamamlanarak resmîyet kazandığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Dinar ve Aziziye (Emirdağ) gibi kazalarda da şube açma çalışmaları başlamıştır. Afyonkarahisar Redd-i İlhak Şubesi'nin haberleşme adresi ise "Rehber-i İrfan Mektebi Başmuallimi Arif Bey" şeklinde kararlaştırılarak 23. Fırka Komutanı Ömer Lütfi Bey tarafından ilgili ordu komutanlık ve müfettişliklerine bildirilmiştir.⁸⁷

Redd-i İlhak Heyeti ilk etapta mümkün olduğunca faaliyetlerini gizli olarak yürütmüştür. Zira çevre vilayetlerin işgaller karşısındaki tutumu hakkında henüz net bir bilgi yoktur. Afyon Posta ve Telgraf Müdürü Hadi Bey ve Posta Nakliye Memuru Ali Bey gelişmeler hakkında heyet üyelerini bilgilendirerek önemli bir görev icra etmekteydiler. Bu kişiler hem Afyon hem de çevre vilayetlerin Damat Ferit Hükûmeti ile yaptıkları haberleşmeler ve İstanbul'dan gelen emirler hakkında önemli malumatları Redd-i İlhak Heyeti ile paylaşmaktaydılar.⁸⁸ Redd-i İlhak heyetlerinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüşmesinin Sivas Kongresi sonrası bir icra hükûmeti gibi faaliyet göstermeye başlayan Temsil Heyeti'nin direktifleri doğrultusunda yapıldığını görmekteyiz. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Temsil Heyeti namına 11 Ekim 1919 tarihinde Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği telgrafta; Afyonkarahisar, Kütahya ve Eskişehir'de acilen birer Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi tesis edilmesi ve teşkilatın ilgili sancakların nahiyelerine kadar yaygınlaştırılmasını istemekteydi. Aynı telgrafta Mebûsan Meclisi'ne seçilecek üyelerin millî hedefler için gayret gösterecek sadık kişilerden oluşması için çaba sarf edilmesi belirtilmekteydi.⁸⁹ Dolayısıyla Afyonkarahisar Redd-i İlhak Heyeti, kuruluşundan kısa bir süre sonra 1919 sonbaharında, Temsil Heyeti'nin direktifi doğrultusunda Afyonkarahisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüştürülmüştür.

Afyonkarahisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin üyeleriyle ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Mesela bir yazışmada cemiyetin üyeleri şu şekilde belirtilmektedir: Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisi Mehmet Said Efendi, azalar; Nakibüleşraf Ömer Efendi, Gevikkzade (Göbelzade) Hacı Hafız Efendi, Çarkacızade Niyazi Efendi, Terzi Hacı Yusufzade Kamil Efendi, Gümüşzade Bekir Efendi, Nebizade Mehmet Efendi.⁹⁰ Farklılıklar muhtemelen iç içe geçmiş olan hem Kuvâ-yı Milliyecilerle hem de Redd-i İlhak Heyetleriyle karıştırılmasından, ayrıca farklı dönemlerde cemiyette görev alanların değişmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Rüştü Tiryakioğlu'nun anlattıklarına göre; cemiyetin reisi Muhasebeci Reşit(d) Bey'dir. Diğer önde gelen üyeleri ise; Avukat Etemoğlu Necip Bey, Turunçzade Yusuf Bey, Niyazi (Demirer) Bey, Acemoğlu Hüseyin Ağa, Koçoğlu Şükrü Bey, Mumuczade Saip Bey, Saraç Kamil'dir.⁹¹ Nitekim Afyonkarahisar'dan Büyük Millet Meclisi'ne 8 Eylül 1920 ve 4 Eylül 1922 tarihlerinde

⁸⁷ Ortak, "Kongreler Sürecinde", s. 387.

⁸⁸ Kesri, "Acı Günlerimizden", s. 124-125.

⁸⁹ Ortak, "Kongreler Sürecinde", s. 407.

⁹⁰ *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 19 (1986) s. 12.

⁹¹ Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Rüştü Tiryakioğlu ile mülakat 2 Haziran 1979).

çekilen telgraflarda yer alan Heyet-i Milliye Reisi Reşid⁹² ifadesinden ilgili tarihler arasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisinin Reşid Bey olduğu kesinleşmektedir. Diğer taraftan Mevleviliğin kurumsallaşması açısından tarihsel bir role sahip olan Afyonkarahisar’da millî direnişe bölgedeki Mevleviler de kayıtsız kalmamış, Mevlevi Şeyhi Raşid Dede (Ratıp Hoca) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nde görev almıştır.⁹³

Cemiyet reisi Reşit Bey’in de katıldığı çalışmalar sonucu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Aziziye Şubesi tesis edilmiştir. Askeri kumandanlığını Bayatlı Arif Bey’in yürüteceği şubenin reisliğine Yusuf Beyzade Abdülkadir getirilmiştir.⁹⁴ Bu bağlamda Reşit Bey’in Afyonkarahisar sancak merkezinden başka sancağa bağlı kazalarda da önemli faaliyetleri olduğu görülmektedir. Nitekim Aziziye (Emirdağ), Bolvadin ve Sandıklı havalisinde Heyet-i Milliye ile koordineli önemli faaliyetler kısa sürede kendini göstermiştir. Bu kapsamda Aziziye’de bir millî bölük kurulmuş olup, yine Aziziye’de “Elmas Çavuş / Elmas Pehlivan Müfrezesi” ile “Kara Ahmet Müfrezesi” ve Sandıklı’da “Hadi Bey Müfrezesi” gibi gönüllü milis kuvvetler Karahisar Heyet-i Milliye Reisi Reşit Bey’le birlikte hareket etmişlerdir. Diğer taraftan Aziziye ve Bolvadin şubelerince teşkil edilen yüz süvari ve altı yüz piyade kuvvet 2 Ekim 1920 tarihinde Afyonkarahisar’a ulaşmıştır. Yine aynı dönemde Bolvadin halkından temin edilen silahlar Karahisar Millî Taburu bünyesindeki Çelikalay’a gönderilmiştir.⁹⁵

26 Ekim 1919’da Afyonkarahisar’a gelen gazeteci Arif Oruç, buradaki millî teşkilatı diğer yerlere göre daha gelişmiş ve cüretkâr olarak gördüğünü belirtmektedir. Afyonkarahisar’daki millî teşkilatın cüretkârlığını da, Konya Valisi ve Eskişehir Mutasarrıfına bir şey yapılamazken, Afyonkarahisar Mutasarrıfı Mahmut Mahir Bey’in zorla görevden el çektilirip Denizli’de zorunlu ikamete tabi tutulmasını, buradaki Kuvâ-yı Milliye Heyeti’nin başarısı olarak niteleyerek delillendirmektedir.⁹⁶

Mütareke sonrası İstanbul’dan Afyonkarahisar’a gelen Faruk Şükrü Yersel, daha önce İstanbul ve Bursa’da gördüğü gibi Afyonkarahisar’da da gayet düzenli çalışan bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bulunduğunu, cemiyetin Uşak cephesine, Kütahya ve Altıntaş mıntıkasına asker gönderdiğini, kadınların cemiyet namına askerlere çorap ördüğünü, genç kızların sargı dokuduklarını ve mektep öğrencilerine yurt türküleri öğretildiğini anlatmaktadır.⁹⁷

Bölgede Kuvâ-yı Milliye için bir araya gelmiş çetelerden ayrı halka zulmeden ve düzeni bozan çeteler de bulunmaktaydı. Hüseyin Bayık, Afyonkarahisar çevresinde kabadayı olarak nitelediği birbirleriyle mücadele eden grupları barıştırıp cepheye gönderdiklerini belirtmektedir. Böylece pek çok çete ellişerli, yüzerli gruplar halinde Millî Mücadele’ye

⁹² Selvi ve Cırık, *Millî Mücadelede TBMM’ye*, s. 54, 56.

⁹³ Köstüklü, *Vatan Savunmasında Mevlevihaneler*, s. 131.

⁹⁴ Kocabaş, *İşgal ve Direniş*, s. 101-102.

⁹⁵ Köstüklü, *Millî Mücadele’de Manisa-Uşak-Afyonkarahisar-Konya Hattı*, s. 15

⁹⁶ Özkaya, *Millî Mücadele’de Ege Çevresi*, s. 66-67.

⁹⁷ Faruk Şükrü Yersel, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti”, *Taşpınar*, 31 (1935), s. 121. (118-121)

kazandırılmıştır.⁹⁸ Fahrettin Paşa da; Bolvadin ve Aziziye (Emirdağ) kazalarından toplanıp gelen beş yüz atlı ile altı yüz kadar piyadenin Afyonkarahisar'da büyük bir sevgi ve törenle karşılandığını, birliklerin başında bulunan yüz yaşlarındaki Sultan Bey adındaki ihtiyarın atının üzerinde ve birliklerin önünde Afyonkarahisar'a girişinin halk üzerinde büyük tesir yarattığını, birliklerin daha sonra Uşak cephesine gönderildiğini belirtmektedir.⁹⁹

Millî Mücadele başlarken silah ve mühimmat eksikliği önemli bir problemdi. Dolayısıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti cephe gerisinde özellikle de lojistik ve ikmal konularında büyük bir sorumluluk üstlenmişti. Kuvâ-yı Milliyecilerin donanımı o kadar yetersizdi ki; işgal kuvvetlerinin boşalttığı Afyon istasyon binasında nöbet bekleyen nefer şalvar giymekte ve omzunda kayışı olmadığı için ipele tutturulmuş tüfek taşımaktaydı.¹⁰⁰ Dumlupınar sırtlarında Yunan ilerleyişini durdurmaya çalışan Afyonkarahisar ve çevresinden teşkil edilmiş birliklerdeki neferler, cepheye konumlanırken yorulan arkadaşlarının silahlarını devralarak vazifeye başlayabiliyordu.¹⁰¹ Millî Mücadele'nin başlangıç safhasında bir mangada ancak birkaç tüfek bulunabilirken, zamanla düzenli ordunun oluşumuyla her nefere bir tüfek verilebilir hale gelinmişti.¹⁰² İşgal hattını bekleyen neferler kıyafet yetersizliğinden dolayı Dumlupınar'ın meşhur ayazından kendilerini Afyonkarahisar keçecilerinin yaptığı kepeneklerle korumaya çalışıyorlardı.¹⁰³

Afyonkarahisar, işgal ve savaşlar sürecinin tamamında önemli bir lojistik üs görevi de görmüştür. İşgallerin başladığı 1919 yılı itibariyle Salihli bölgesi Kuvâ-yı Milliye birliklerinin lojistik desteği Afyon'daki 23. Tümen'in depolarından sağlanmıştır.¹⁰⁴ Mütarekeden sonra Afyonkarahisar'daki depolarda kontrol altına alınan cephaneler, önceleri Aygırhan'da muhafaza edilirken, işgal döneminde İngilizlerin isteği üzerine Şubat 1920'de Gazhane'ye nakledilmiştir.¹⁰⁵ Afyonkarahisar'da bulunan silah ve mühimmat depoları şehri işgal eden İngilizlerle ciddi problemler yaşanmasına sebep olmuştur.¹⁰⁶

Kuvâ-yı Milliye birliklerinin silah ve mühimmat eksikliği oldukça fazlaydı. Çare olarak İngilizlerin daha önce ele geçirip depoladığı cephaneliğin basılması düşünülmüştür. Cephaneliğin durumu hakkında istihbarat almak için ise İngiliz işgal kuvvetleri içinde

⁹⁸ Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s. 254-255.

⁹⁹ Altay, *10 Yıl Savaş*.s.268.

¹⁰⁰ Mahir, "Büyük İstiklal Savaşında Afyon", s. 178.

¹⁰¹ Mahir, "Büyük İstiklal Savaşında Afyon", s. 178.

¹⁰² Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1016, 22 Kasım 1960.

¹⁰³ Mahir, "Büyük İstiklal Savaşında Afyon", s. 178.

¹⁰⁴ *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, s. 19; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, s. 272. s. 355; Sıtkı Aydınel, *Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 252.

¹⁰⁵ Turan Akkoyun, *Ömer Fevzi Atabek / Hayatı Şahsiyeti ve Eserleri Üzerine*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1997, s. CXXXV; s. Gönçer, "Sabah Ezanları", *Türkeli Gazetesi*, Nr.4522, 6 Ağustos 1975.

¹⁰⁶ *Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele*, s. 138-139. (Belge no: 39).

bulunan Hintli Müslüman askerlerden faydalanılmıştır. Hintli Müslüman askerlerin dini duygularını canlandırmak için cephanelik mıntıkasındaki Karaman ve Mısri Camilerinde sabah ezanlarıyla birlikte ilahi, nat-ı şerif ve salalar okumak üzere güzel ve gür sesli üç müezzin özellikle görevlendirilmiştir.¹⁰⁷ Bu üç müezzinin güzel sesleriyle okudukları tekbir, Ezan ve ilahiler Hintli Müslüman askerleri oldukça etkilemiştir. Daha önce Cihan Harbi'nde İngilizlere esir düşerek Hindistan'a esir kamplarına götürülen ve orada az da olsa Urduca dilini öğrenen Tomanın Mehmet adıyla maruf Mehmet (Dumanlıdağ), cephaneliğin yakınında han kahvesini işletmektedir ve birkaç Hintli askerle de ahbablık kurmuştur. Bir gün bu askerlerden birisi Tomanın Mehmet'e İngilizlerin silah deposunu yakacaklarını, ne yapacaklarsa acele etmeleri gerektiğini söylemiştir. Tomanın Mehmet vakit kaybetmeden bu haberi hızla Erkmen ve Çakırköy tepelerinde konuşlanmış olan Ömer Lütfi Bey ile Arif Bey'e ulaştırır.

Harekete geçen Afyon Redd-i İlhak Heyeti gece depoyu arka duvarından delerek boşaltmaya karar vermiştir. Civardaki bütün tek arabacılar seferber edilmiş ve arabaların tekerleklerine keçe sarılmıştır. Deponun duvarı delinerek bütün silah ve cephaneler hızlıca arabalarla Erkmen Camii'ne götürülerek muhafaza altına alınmıştır. Daha sonra ise İngilizlerin herhangi bir teşebbüsüne karşı silah ve mühimmat Erkmentepe arkasına taşınmıştır. Süleyman Gönçer'in ifadesine göre, Millî Mücadele başlarken ilk silah deposu boşaltma eylemi budur.¹⁰⁸ Depodan boşaltılan silahların bir kısmı Mehmet (Eronat)'ın belirttiğine göre arabalarla Balmahmut'a taşınmış, burada el konulan vagonlarla Uşak'taki kuvvetlere gönderilmiştir.¹⁰⁹ Ali Fuat Paşa'nın bildirdiğine göre Afyonkarahisar halkının silah ve cephaneler konusunda gösterdiği mukavemetten ürken İngilizler dâhili işlere karışmayıp kuvvetlerini İstanbul'a çekeceklerini beyan etmişlerdir.¹¹⁰

Diğer taraftan depolardan kaçırılan silah ve mühimmatın kullanımı ile ilgili ciddi sorunlar bulunmaktaydı. Kimi zaman tüfeklerin parçaları kimi zaman mühimmatları birbirine uymuyordu. Mesela mavzer tüfeklerinin sürgü kolu olarak sandıklardan Romanya tüfeklerinin sürgü kolları çıkınca, uyumsuz sürgü kolları teker teker kesilerek tüfekler çalışır hale getirilmişti. Daha büyük sıkıntılar toplarda yaşanmaktaydı. Elde sayıca daha fazla büyük çaplı top mermisi olmasına rağmen, yoğun ihtiyaç duyulan daha küçük çaplı top mermilerini elde etmek için tehlikeli bir yola başvurulmuş, içi barut dolu mermiler torna tezgâhlarına sokularak çapları küçültülmüştü. Bu tehlikeli işi canı pahasına yapan ustalar da cephedeki asker kadar kahramanlık göstermekteydi.¹¹¹

¹⁰⁷ Bahsi geçen üç müezzin; Civaz Nuri, Hafız Osman (Arsoy, Çöp Hacı Hasan oğlu) ve o zaman genç bir müezzin olan Abdullah Uluçelik'tir. s. Gönçer, "Sabah Ezanları", *Türkeli Gazetesi*, Nr.4522, 6 Ağustos 1975.

¹⁰⁸ S. Gönçer, "Sabah Ezanları", *Türkeli Gazetesi*, Nr.4522, 6 Ağustos 1975.

¹⁰⁹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 304.

¹¹⁰ Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*, s. 194.

¹¹¹ M. Şevki, *İstiklal Harbi*, s. 117.

Daha çok Sovyet Rusya'dan temin edilen cephanenin Batı Cephesi'ne nakli oldukça zahmetliydi. Yol yetersizliğinden dolayı silah ve mühimmat kağı kolları tarafından Kars'tan Ankara'ya üç ayda taşınıyordu. Buna karşılık İngiliz fabrikalarında üretilen ve denizyolu ile İzmir'e ve demiryollarıyla cephe hattına hızlıca cephane yığan Yunan kuvvetlerinin böyle bir sorunu yoktu. Dolayısıyla M. Şevki'nin ifadesiyle, "Bizim cefakeş topçu yüzbaşı her mermiyi attıkça Kars'la Ankara arasındaki mesafeyi düşünerek yüreği cız ederken Yunan batarya kumandanı bir vagon cephaneyi savurduğu halde istifini bile bozmazdı."¹¹²

Netice olarak Afyonkarahisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti; mali kaynakların oluşturulmasında, cephelerin iâşesinin sağlanmasında, silah ve mühimmat temininde, başıbozuk çetelerin orduya kazandırılmasında ve gönüllülerin cepheye sevkinde çok önemli görevler ifa etmiştir.

3.5. Afyonkarahisar Kongresi

Anadolu'nun dört bir tarafında düzenlenen kongreler, Millî Mücadele'yi topluma mal etme boyutuyla önemli bir işleve sahiptir. Kongreler sürecinde Erzurum ve nihayetinde Sivas Kongresi'nin önemi herkesçe malumdur. Sivas Kongresi'ne pek çok vilayet ve sancaktan delege gidemezken Afyonkarahisar kongrede üç delegeyle temsil edilmiştir. Koçzade Mehmet Şükrü Bey, Kesrizade Salih Sıtkı Bey ve Gümüşzade Hafız Bekir Bey kongreye katılmışlardır. Şükrü Bey, Divan-ı Riyaset Kâtipliği görevini İstanbul delegesi İsmail Hami (Danışmend) Bey ile birlikte yürütmüştür.¹¹³

Afyonkarahisar Kongresi, Yunan işgallerinin iç bölgeleri tehdit etmeye başladığı, Çerkez Ethem gibi bazı Kuvâ-yı Milliye birliklerinin kontrol dışına çıktığı ve aynı zamanda Büyük Millet Meclisi'nin faaliyete geçmesine rağmen otonomi tartışmalarının yapıldığı bir dönemde toplanmıştır. Bu sebeple bahsi geçen olumsuzluklara çözüm üretmek amacıyla belirli bir gündemle biraz da acele düzenlendiği anlaşılan kongre hakkında kaynaklara yansıyan detaylı bir malumata sahip değiliz. Kongreyle ilgili en somut bilgiler, kongrenin açılışını yapan Mustafa Kemal Paşa'nın naklettikleri ve bazı hatıratlarda geçen yüzeysel bilgilerle sınırlıdır.

Batı Anadolu'da yapılan kongreler sürecinde başlangıçta otonomi söylemleri baskın gelirken, ilerleyen süreçte Büyük Millet Meclisi'nin açılması ve düzenli birliklere geçişin gündeme gelmesi zamanla otonomi söylemini zayıflatmış, Ankara'nın otoritesi artmaya başlamıştır. Bu sürece son noktayı koyan ve otonomi tartışmalarını bitiren kongre Afyonkarahisar Kongresi olmuştur. Afyonkarahisar Kongresi TBMM'nin açılış sonrası Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla toplanması yönüyle, diğer kongrelerden zaman ve toplanma şekli olarak ayrılmaktadır. Bu manada Pozantı Kongresi ile ilişkilendirilebilir.

¹¹² M. Şevki, *İstiklal Harbi*, s. 157-158.

¹¹³ Latif Daşdemir, "Cumhuriyet Döneminde Afyonkarahisâr", *Afyonkarahisar Kütüğü Cilt I*, Ankara: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Kasım 2001, s. 158; Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara: Başnur Matbaası, 1969, s. 73.

İçerik, hazırlık ve katılımcılar boyutuyla bir toplantı havası taşısa da bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından kongre olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁴ Açılışını 2 Ağustos 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı kongreye Afyonkarahisar, Uşak, Nazilli ve Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azaları katılmıştır.¹¹⁵

Mustafa Kemal Paşa 1920 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Batı Cephesi ziyaretini ve faaliyetleri değerlendirirken kısaca Afyonkarahisar Kongresi'ne de değinmiştir ve şu bilgileri vermiştir: "Bundan sonra cenuba seyahat ettik. Yalnız Afyon Karahisarında diğer hususat ile de iştigal edildi. Mesela Uşak, Nazilli, Afyon Karahisarı, Konya, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri azasından bir kongre yapıldı. Bu kongreyi küşat ettik. Levazımat-ı umumiye eisi, erkanı harbiyei umumiye reisi ve hazır bilmeclis azasından bir kısmı icra-yı müzakerat ettiler. Bu kongrede tavsiye ettiğimiz ve binnetice talep ettiğimiz hukuk şu idi: Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyeleri son heyet-i vekile kararıyla rüesa-yı memurin-i mülkiyenin taht-ı riyasetinde ve taht-ı emrinde bulunacaklar ve ifa-yı vazife edeceklerdir. Vazifeleri de müdafaa-i memleket hususunda mesul kumandanların kendilerine rica edeceği hususatı teshil etmek ve bu esasta kendilerinin de kanaatleri tahsil edilmek suretiyle kabul edildi. Efendim heyet-i umumiyesinden de kumandanla temasa gelmek için biz esaslar üzerinde anlaştıktan ve kendilerine kabul ettirildikten sonra kendilerini terk ettik."¹¹⁶

Keza dönemin Afyonkarahisar Müftüsü Hüseyin Bayık'ın hatıratında bazı bilgilere rastlamaktayız. Hüseyin Bayık, Mustafa Kemal ve Fevzi Paşaların maiyetleriyle Afyonkarahisar'a geldiklerini, Uşak'taki iase heyetinin de Afyonkarahisar'a geldiğini ve Hükûmet Konağı'nın idare meclis odasında müzakerelerin başladığını nakletmektedir.¹¹⁷ Çerkez Ethem'in millet âmâline aykırı hareket ettiği,¹¹⁸ Fahrettin Paşa'ya suikastta dahi bulunduğu kongredeki konuşmalardan öne çıkanlardır. Dolayısıyla kongrenin ana konusunun otonomi ve Kuvâ-yı Milliye'nin durumu olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Kuvâ-yı Milliye'nin lağvedilmesi teklif edilmiştir. Bu teklifin gerekçesi ise Çerkez Ethem örneğindeki gibi Kuvâ-yı Milliye içinde muhtelif cereyanların bulunmasıdır ki mesele hükûmet içinde hükûmet benzetmesiyle izah edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu dönemde düzenli ordu tam manasıyla tesis edilemediği için bir ikilem yaşandığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Kuvâ-yı Milliye'nin tamamen lağvedilmesi yerine, kontrol altına alınması fikri daha tercih edilir bir yol olarak ağırlık kazanmıştır.¹¹⁹ Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz ki, Afyonkarahisar Kongresi daha çok bazı Kuvâ-

¹¹⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt: 1, s. 120; Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul: Afa Yayınları, 1992, s. 19-20.

¹¹⁵ Tekeli ve İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s. 170, 244; Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları*, s. 19.

¹¹⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt: 1, s. 120; Ayrıca bkz. Tekeli ve İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s. 244.

¹¹⁷ Bkz. Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s. 246.

¹¹⁸ Altay, *10 Yıl Savaş*, s. 252-282.

¹¹⁹ Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s. 252-253.

yı Milliyecilerin taşkınlık ve kontrolsüz hareketleri ile özellikle otonom özellik gösteren bazı teşkilatların Büyük Millet Meclisi otoritesi altına alınması maksadıyla toplanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın da kongrede hükûmetin nüfuzunu ve kanuni icraatı kuvvetlendirmek lüzumundan bahsederek bu hususta direktifler vermesi,¹²⁰ kongrenin toplanma amacı ve içeriği hakkında fikir vermektedir.

Özellikle otonomi tartışmalarının daha yoğun yaşandığı Batı Anadolu'daki Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarının Büyük Millet Meclisi otoritesi altına girme süreci Afyon Kongresi'yle tamamlanmış,¹²¹ kongrede alınan kararlarla, Alaşehir Kongresi'nin otonomiye vurgu yapan kararları ortadan kalkmış oluyordu.¹²² Dolayısıyla düzenli orduya geçişteki yerel pürüzlerin ortadan kaldırılmasında Afyon Kongresi'nde alınan kararlar önemli bir yere sahiptir.

4. İşgal Yıllarında Afyonkarahisar

Afyonkarahisar, Millî Mücadele'nin başlangıcında ülkenin hem doğusundan hem de batısından buraya sığınmış önemli sayıda muhacire ev sahipliği yapmıştır. Arif Oruç'un 1919 yılına ait gözlemlerine göre, şehrin mücavir alanında bayır eteklerinde doğu vilayetlerinden gelmiş çok sayıda muhacir bulunmaktadır. Yunan ilerleyişiyle birlikte çoğunluğu Aydın çevresinden gelmiş üç bin kadar muhacir de medrese ve han köşelerinde perişan halde kalmaktadır. Döneme ait yazışmalar da mülteci sayısını üç bin olarak teyit etmektedir.¹²³ Sıtma ve sair hastalıklara karşı dokuz kilo kinin sarf edilmiş olmasından bölgede ciddi salgın tehlikesi olduğu da anlaşılmaktadır. Arif Oruç gördüğü bu manzaraya rağmen, Afyonkarahisar'daki muhacirlerin diğer yerlere göre daha çok yardım gördüğünü ifade etmektedir.¹²⁴ Bütün bu olumsuzlukları daha da zorlaştıran en önemli meselelerden birisi de şehrin mülki idaresiyle ilgili yaşanan sıkıntılardır.

Afyonkarahisar'ın Sivas Kongresi'ne tabi olmasının önündeki en büyük engel şehrin mutasarrıfıydı. Sadece Afyonkarahisar değil, İstanbul'dan Konya'ya kadar olan demiryolu hattındaki sancaklarda mutasarrıflık konusu ciddi bir mesele olmuştur. İngilizlerin istek ve baskılarıyla özellikle Damat Ferit Hükûmeti buralardaki mutasarrıflıkları kontrol altında tutmayı istemiş ve atamaları buna göre yapmıştır. Nitekim Konya Valisi Cemal Bey, Damat Ferit Hükûmeti'ne müzahir olarak Kuvâ-yı Milliye aleyhinde ciddi faaliyetler yürütmekteydi. Benzer bir kazanımı elde etmek adına, Millî Mücadele karşıtı ayaklanmalarla ismini duyuran Ahmet Anzavur'a, paşa unvanı verilerek Afyonkarahisar'a mutasarrıf yapılması bile düşünülmüştür.¹²⁵ Ömer Lütfi

¹²⁰ Sadiye Tutsak, *Yunanlıların Uşak'ı İşgali ve Esaret Sancısı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, Şubat 2015, s. 39.

¹²¹ Altıntaş, *Millî Mücadele'de Afyonkarahisar*, s. 114.

¹²² Tekeli ve İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s. 244.

¹²³ Şaban Ortak, "Millî Mücadele Döneminde Afyon'daki Mülteciler", *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*, Ed., Hasan Babacan, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 70.

¹²⁴ Özkaya, *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*, s. 69.

¹²⁵ Mehmet Okur ve Murat Küçükkuşurlu, *İngiliz Yüksek Komiserlerinin Gözüyle Millî Mücadele*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 183.

Bey'in naklettiği, Sivas Kongresi için gizli olarak yürütmeye çalıştıkları aza seçimlerinin, kendi yanlarında görünen Burdur Mutasarrıfı tarafından nasıl ifşa edildiği¹²⁶ bilgisi, Millî Mücadele'nin başlangıcında mülki idarelerin önemini ortaya koymaktadır.

Mondros Mütarekesi akabinde Damat Ferit Hükûmeti, Anastas¹²⁷ adındaki bir Rum'u Afyonkarahisar'a mutasarrıf olarak göndermiştir.¹²⁸ Anastas, İtilaf devletlerinin işgal kuvvetlerinden de aldığı cesaretle, tehirden şehre geri dönen Ermenilerin şımarıklık ve taşkınlıklarına kol kanat germiştir. Dâhiliye Nezareti İskân ve Aşayir ve Muhacirin Müdiriyesi tarafından, Karahisar-ı Sahip Emlak-ı Metruke Komisyonu Riyaseti'ne gönderilen 29 Kasım 1915 tarihli telgrafta, Ermenilere ait emval ve emlakin bir başkasına verilemeyeceğine dair kesin talimat¹²⁹ bulunmasına rağmen, zorunlu göçten geri dönen Ermeniler, önceden kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri, mülkler de dâhil olmak üzere, değerli ne varsa mutasarrıfın sağladığı kolluk kuvvetleri yardımıyla zorla almaya başlamışlardır.¹³⁰

Afyonkarahisar gibi stratejik bir şehirde böyle bir mutasarrıfın görev yapması, bazı rahatsızlıkları da beraberinde getirmiştir. Bir süre sonra Anastas görevinden alınarak yerine Mahmut Mahir atanmıştır.¹³¹ Bu değişiklik Mustafa Kemal Paşa ile Mersinli Cemal Paşa arasında geçen 27-30 Mayıs 1919 tarihli yazışmalarda, Mersinli Cemal Paşa'nın "Rum olan mutasarrıfın değiştirilmesi sevincini elde ettik."¹³² cümlesiyle karşılık bulsa da, Anastas'ın yerine atanan mutasarrıf bu sevinci yarım bırakacaktır. Zira yeni atanan mutasarrıf Mahmut Mahir de millî direnişin aleyhinde olup, işgal kuvvetleri komutanı ve Ermeni murahhası ile iş birliği yapmaktaydı.¹³³ Çerçel, jurnalci diye nitelediği Mahmut Mahir'in çok iyi derecede Fransızca bildiğini, *Şebilürreşad* gazetesinde yazılar yazdığını ve aynı zamanda Bulgar Ermenilerinden bir tercüman vasıtasıyla da İngiliz tesirine maruz kaldığını belirtmektedir.¹³⁴

Millî hareketi engellemeye çalışan Mahmut Mahir, bütün gelişmeleri telgraflarla Damat Ferit Hükûmeti'ne aktarmış, Kuvâ-yı Milliye'ye yakın memurların azlını istemiştir. Özellikle millî teşkilata müzahir olan 23. Fırka Komutanı Ömer Lütfi Bey ile Jandarma Kumandanı Binbaşı Halid Bey'i ısrarlı bir şekilde İstanbul Hükûmeti'ne şikâyet etmiştir. Şikâyetlerinde uydurma deliller ile İttihatçılıkla suçladığı her iki komutanı da cebren

¹²⁶ Özkaya, *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*, s. 73-74.

¹²⁷ Bkz. Kamil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975, s. 270.

¹²⁸ Kesri, "Acı Günlerimizden", s. 124-125; Afyonkarahisar sancağı mutasarrıflığı görevinin I. Dünya Savaşı sonlarından itibaren sıklıkla el değiştirdiği görülmektedir. Bkz. Ortak, "Kongreler Sürecinde", s. 389.

¹²⁹ BOA. DH.ŞFR, 58/158.

¹³⁰ Mustafa Oğuz, "Afyon'un İşgal Günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1008, Afyon 11 Kasım 1960; Kesri, "Acı Günlerimizden", s. 122.

¹³¹ Kesri, "Acı Günlerimizden", s. 124-125.

¹³² Erdeha, *Millî Mücadelede Vilayetler*, s. 270.

¹³³ Kesri, "Acı Günlerimizden", s. 124-125.

¹³⁴ Çerçel, "Afyonda Mudafaai Hukuk", s. 115.

İstanbul'a götürebilmek için Dâhiliye Nezareti'nden emir bile çıkartmaya çalışmıştır.¹³⁵ Mutasarrıfın talebi üzerine İstanbul'dan gönderilen Afyonkarahisar'daki memurlar hakkındaki azil emirleri, telgrafhanedeki Kuvâ-yı Milliyeciler sayesinde muhataplarına tebliğ edilmemiştir. Mahmut Mahir'in İstanbul'la olan şifreli haberleşme çabaları Kuvâ-yı Milliyeciler tarafından kontrol altına alınınca, mutasarrıf bu sefer İngilizlerin elindeki istasyon telgrafhanesi vasıtasıyla muhabereye başlamıştır.¹³⁶

İttihatçı düşmanlığının hem İstanbul Hükûmeti hem de İtilaf devletleri nezdinde pirim yapması, mutasarrıfı da Millî Mücadeleyi destekleyen gazete ve kişileri İttihatçılıkla suçlamaya yöneltmiştir. Bu bağlamda Afyonkarahisar'da Millî Mücadele'ye taraftar yayınlarla da mücadeleye kalkmış, 11 Ağustos 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazı ile şehirdeki *İkaz* gazetesinin kapatılmasını, en azından sansürlenmesini istemiştir. 16 Ağustos 1919'da Nezaret'ten gelen cevapta gazetenin süresiz olarak kapatılma kararı bildirilmiştir.¹³⁷ Gazete, kapatma kararı üzerine *Öğüd* adıyla, daha sonra da *Halk(ın) Sözü* adıyla neşredilince, Mahmut Mahir şehirdeki işgal kuvvetleri mümessillerinin de hayret ve teessüflerini şahit göstererek ve Dâhiliye Nezareti'ne şikâyetini yenileyerek, Millî Mücadele'ye taraftar neşriyatı susturmaya çalışmıştır.¹³⁸

Diğer taraftan Mahmut Mahir Sivas Kongresi kararlarını tanımayıp direnen mutasarrıflardan birisiydi.¹³⁹ Uygunuz hareketleri yanında, İngilizlerden para istediğine dair belgelerin de ortaya çıkmasıyla, mutasarrıfa duyulan öfke iyice büyümüş ve sonunda zorla görevinden uzaklaştırılmıştır.¹⁴⁰ Yarbay Arif Bey'in tertibi ile bir gece Mecidiye mahallesindeki evi basılan Mahmut Mahir, Erkmen'e götürülmüştür. Ethem Bey atanıncaya kadar ise mutasarrıflığa Kadı Mustafa Hulusi Efendi vekâlet etmiştir.¹⁴¹ Mahmut Mahir Bey'e, daha önce pek çok kere yalan ve iftiralarla Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet ettiği Ömer Lütfi Bey hakkındaki iddialarını tekzip eden bir telgraf¹⁴² yazdırılmış ve Sadaret'e gönderilmiştir. Mutasarrıf Erkmen'de iki üç gün tutulduktan sonra Köşk'te Demirci Mehmet Efe'nin yanına nakledilmiştir.¹⁴³ Ethem Bey¹⁴⁴ mutasarrıf olarak göreve başladıktan sonra tercüman vasıtasıyla kendisini ayağına çağırın İngiliz mümessilinin bu çağrısını "o buraya gelsin" demek suretiyle reddederek,¹⁴⁵ işgalcilerin mülki idare üzerindeki kontrollerinin bittiğinin işaretini vermiştir.

¹³⁵ Özkaya, *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*, s. 67.

¹³⁶ Mahir, "Büyük İstiklal Savaşında Afyon", s. 177.

¹³⁷ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 356-357.

¹³⁸ Altıntaş, *Millî Mücadele'de Afyonkarahisar*, s. 121-135; Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 359-364.

¹³⁹ Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*, s. 191; Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 30.

¹⁴⁰ Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II*, s. 126.

¹⁴¹ Mahir, "Büyük İstiklal Savaşında Afyon", s. 178.

¹⁴² *Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele*, s. 142. (Belge no: 39).

¹⁴³ Akkoyun, *Ömer Fevzi Atabek*, s. CXXXV.

¹⁴⁴ Biyografisi için bakınız: <https://gumushaneliler.net/i-ethem-tuncel/> (08.06.2022).

¹⁴⁵ Mahir, "Büyük İstiklal Savaşında Afyon", s. 178.

İzmir'in işgali üzerine, halkı düşmana karşı uyarmak ve mukavemet sağlamak amacıyla Samih Rifat ve millî şair Mehmet Emin (Yurdakul) beyler Afyonkarahisar'a gelmişlerdir. İlk söz alan Samih Rifat Bey halkı şu sözlerle uyarmıştır: "Muhterem Afyonlular düşmanın şehik ve zefirini (nefes alış verişini) duyacak kadar düşmana yakınız. Zalim ve alçak düşmana karşı birlik ve beraberlik içinde her şeyinizle direneceksiniz." Şair Mehmet Emin Bey ise "Aydın Kızları" ve "Vur" şiirlerini okumuştur.¹⁴⁶

Samih Rifat ve Mehmet Emin (Yurdakul) gibi Mehmet Akif'in de yolu Afyonkarahisar'a düşmüş, İstiklal Marşı şairi de bölgede cami minberlerinde vaazlar vererek halkı direnişe davet etmiştir. Akif, 1920 yılı Nisan ayı sonlarında önce İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiş, halkı işgalcilere karşı mücadeleye çağırman manevi yönü etkili konuşmalar yapmıştır.¹⁴⁷ Mehmet Akif'in oğlu Emin Akif Ersoy'un çocukluk dönemine dair naklettiği hatıralarına göre; babasıyla birlikte 1920 yılı Mayıs ayı başlarında Millî Mücadele'ye destek için Anadolu'da başladıkları uzun yolculuk esnasında Sandıklı ve Dinar'a da uğramışlardır. İki gün kaldıkları Sandıklı ve üç gün kaldıkları Dinar'da Mehmet Akif, her iki kazanın da en büyük camilerinde yatsı namazı sonrası vaaz ederek, halkı işgallere karşı direnişe çağırmıştır.¹⁴⁸ Mehmet Akif daha sonraki bir yolculuğunda da, Ankara'dan Konya'ya giderken, Afyonkarahisar'da Mebus Şükrü (Çelikalay) Hoca tarafından karşılanarak misafir edildiği dört gün boyunca, şehir halkını direnişe davet etmek suretiyle, faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁴⁹

Sakarya Savaşı sonrasında Büyük Taarruz'a hazırlık sürecinde Yunan işgal hattında keşif yapma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu maksatla Yunan işgal bölgesine yakın bir mevkide bulunan Akşehir'de bir tayyare karargâhı tesis edilmiştir. Bu karargâhta bir avuç insan Dünya Savaşı'ndan kalma kırık dökük tayyareleri onararak keşif uçuşlarına başlamışlardır. Yunan ordusu ise İtilaf devletlerinin desteğiyle Afyonkarahisar'da Akarçay kenarında mükemmel bir tayyare karargâhı inşa etmiştir.¹⁵⁰

Büyük Taarruz'dan yaklaşık bir ay önce Afyonkarahisar semalarında görünen Türk tayyaresinin içinde Tayyareci Cemal ile Yüzbaşı Bahaeddin bulunmaktadır. Türk tayyaresi kendini karşılayan iki Yunan tayyaresinden birisini düşürüp, diğerini de kovalarken Akarçay'a çakılmasını sağlamıştır. Bu esnada havalanan iki Yunan tayyaresiyle de mücadele ederken mühimmatı kalmayan Türk tayyaresi Gazlıgöl istasyonu ile Sipsin arasında düşürülmüş ve içindeki iki havacı şehit olmuştur.¹⁵¹

¹⁴⁶ Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Emekli öğretmen Şerif Görkay ile mülakat).

¹⁴⁷ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 2*, s. 302.

¹⁴⁸ Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s. 306; Cemal Kutay, *Necid Çöllerinde Mehmet Akif*, İstanbul: Ercan Matbaası, 1963, s. 221-222; M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Ersoy*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996 s. 96-97.

¹⁴⁹ Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s. 307; Kutay, *Necid Çöllerinde*, s. 2236-2237.

¹⁵⁰ Abdullah İlhan, "Afyonda Tayyare Şehidleri", *Taşpınar*, 5/55 (1937), s. 110.

¹⁵¹ Süleyman Gönçer, "Acı Bir Günün Yıldönümü 22 Temmuz 1922 (1338)", *Taşpınar*, 3/33 (1935), s. 150-151; İlhan, "Afyonda Tayyare Şehidleri", s. 111; Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihiçesi*, s. 393-394.

Şehitlerin kömürleşen cenazeleri¹⁵² şehrin halkı tarafından alınmış ve kalabalık bir cenaze töreni düzenlenmiştir. Mevlevi Dergâhı'nda yapılan ilk törende şehitlerin tabutları üzerine dergâhın sırma işlemeli poşideleri örtülmüştür. Daha sonra izdiham içinde Paşa Camii'ne getirilen şehitler, burada kılınan cenaze namazından sonra Kesikbaş Türbesi karşısındaki kabirlere defnedilmişlerdir.¹⁵³

Yunan General Trikupis hatıralarında bu olayı, takvim farkından dolayı, 12 Temmuz 1921 tarihi ile nakletmektedir. Trikupis; düşürülen uçağın içinde bulunan biri binbaşı biri yüzbaşı iki Türk subayının kömürleşmiş naaşlarının defnedilmesini kendisinin emrettiğini, maiyetiyle birlikte cenaze törenine de katıldığını ve bu hareketinin Afyonkarahisarlı Türkler arasında memnuniyet uyandırdığını dile getirmektedir.¹⁵⁴

Yunanlılar şehrin en merkezi camilerinden birisi olan İmaret (Gedik Ahmet Paşa) Camii'ni bir dönem hapisane olarak kullanmış, sakıncalı gördükleri yedi yüz kadar Müslüman'ı tahkikata bile gerek görmeden burada hapsedmişlerdir.¹⁵⁵

İşgal döneminde dikkat çeken bir husus da şehirde sıklıkla çıkan yangınlardır. 1921 yılı Ekim ayında çıkan yangının yaşanan infilaklarla birlikte bir haftadan fazla devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁶ 1922 yılı Nisan ayında yaşanan yangının *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde "Afyonkarahisarımızı yine yaktılar" başlığı ile verilmesi,¹⁵⁷ yangınların doğal yoldan çıkmayıp kasıtlı çıkarıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Büyük Taarruz arifesinde Temmuz ve Ağustos aylarında görülen olağandışı yangınlar da dikkat çekmektedir. Ormanlık alanlarda, fundalıklarda ve hatta tarlalarda çıkan bu yangınların bir kısmının karşılıklı top ateşleri sonucu çıktığı, ekserisinin ise Yunanlıların tarafından top atış alanlarını temizlemek için çıkartıldığı raporlara yansımıştır.¹⁵⁸

4.1. İşgal Yıllarında Afyonkarahisar'daki Azınlıklar

Batı Anadolu'da Yunan kuvvetlerinin işgal hattında Rum ve Ermenilerden oluşan azımsanamayacak miktarda bir gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Söz konusu azınlıklar işgal bölgelerinde genellikle işgalleri kolaylaştırıcı bir tutum sergilemişlerdir. Pek çok şehirde çeteler kurarak işgal kuvvetleriyle koordineli faaliyet göstermişler, işgalcilere istihbarat sağlamışlar, Türk halkı üzerinde baskı ve zulüm uygulamışlardır.¹⁵⁹

¹⁵² Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji) IV. Cilt Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921 - 20 Kasım 1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1996, s. 545.

¹⁵³ Gönçer, "Acı Bir Günün Yıldönümü", s. 150-151.

¹⁵⁴ Trikupis, *General Trikupis'in Hâtıraları*, s. 81.

¹⁵⁵ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 403.

¹⁵⁶ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 115-116, 122, 125.

¹⁵⁷ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 386.

¹⁵⁸ Sadık Sarısan ve Uğur Üçüncü, "Arşiv Belgelerine Göre Büyük Taarruz", *Tarih Okulu Dergisi*, 9/XXV (2016), s. 278-279.

¹⁵⁹ Zekeriya Türkmen "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine Gönderilen Gayr-ı Müslim Vatandaşların Aileleriyle Haberleşmeleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi: Atatürk Yolu*, VI/22 (1998), s. 211.

Afyonkarahisar'da önemli sayıda bir nüfusa sahip olan Ermenilerin 1890'lardan beri örgütlendiğine dair bazı ihbar ve raporlar devlet kayıtlarına yansımıştır.¹⁶⁰ Afyonkarahisar'da toplu bir Ermeni tedhiş hareketi meydana gelmese de bu yönde hazırlıklar olduğuna dair istihbarat bilgilerinden burada da bir ihtilal komitesi teşkil edildiği anlaşılmaktadır.¹⁶¹ Diğer taraftan Afyonkarahisar'da Ermenilerin silah ve mühimmat depoladığına dair bazı bilgiler de mevcuttur ki, Ömer Fevzi Atabek şahit olduğu 1902 yılındaki büyük yangında alt katlarında önemli miktarda barut ve patlayıcı bulunan Ermeni evlerinde büyük patlamalar olduğunu nakletmektedir.¹⁶² Bu ve benzeri veriler ışığında savaş şartlarında Afyonkarahisar'da yaşayan Ermeniler arasında da potansiyel bir tehlike görülmüş ve buradaki Ermeni nüfusun bir kısmı Sevk ve İskân Kanunu kapsamına alınmıştır.

1914 yılına ait Osmanlı kayıtlarına göre Afyonkarahisar sancak genelinde 8 bin 71 gayrimüslim yaşamakta olup; bu nüfusun ekserisi sancak merkezinde yaşayan 7 bin 439'u Ermeni, 632'si Rum'dur.¹⁶³ Karahisar Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezaretine gönderilen 18 Eylül 1915 tarihli şifrede; Afyonkarahisar dâhilinde toplam 7 bin 991 Ermeni nüfus bulunduğu, bu nüfusun 5 bin 769'unun sevk edildiği ve ayrıca 100 kadar Ermeni'nin de tutuklu olarak gönderildiği kaydedilmiştir.¹⁶⁴ Dolayısıyla şehirdeki Ermeni nüfusun tamamının sevk edilmediği 2 bin 222 kişinin sevk kapsamı dışında tutulduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan demiryolu hattında olmasından dolayı Afyonkarahisar sevk uygulamasında bir toplanma merkezi işlevi görmüş ve zaman zaman çevre sancaklardan gelenlerle yoğun bir Ermeni nüfusun toplandığı merkezlerden birisi olmuştur. Nitekim 23 Eylül 1915 tarihi itibarıyla şehrin istasyonunda bulunan göçmen sayısının on bini aştığı belirtilmektedir.¹⁶⁵

Millî Mücadele döneminde, şehrin hem İtilaf devletleri hem de Yunanlılar tarafından işgali sırasında, tehirden geri dönen Ermenilerin işgalcilerden aldıkları cesaretle Müslümanların mal ve mülklerine el koyma girişimlerinde dile getirdikleri "Bu mallar daha önce bizimdi" iddialarını çürütmek için, 29 Kasım 1915 tarihinde İçişleri Bakanlığı'nca Afyonkarahisar Mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafta 'sevk kapsamında olsun ya da olmasın Ermenilere ait mal ve emlâkın hiçbir surette bir başkasına satılamayacağı'¹⁶⁶ şeklinde kesin bir talimat olduğunu belirtmek gerekir. 1918 yılı

¹⁶⁰ BOA. Sadaret Evrakı, MKT.MHM.729/1.

¹⁶¹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi, C. II*, Haz. Necati Aktaş vd., Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998, s. 443-444.

¹⁶² Hasan Özpınar, "Afyonkarahisar'ı Kül Eden Yangın-1902", *Taşpınar*, 6 (2011), s. 8.

¹⁶³ *Türk İstiklal Harbi, C. II, Batı Cephesi, 5'nci Kısım, 1'nci Kitap, Sakarya Meydan Muharebesinden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (25 Temmuz 22 Ağustos 1922)*, Ankara: 1972, s. 32.

¹⁶⁴ BOA. DH.EUM, 2.Şb.68/73.

¹⁶⁵ BOA. DH.ŞFR 56/135.

¹⁶⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007, s. 324. (Belge no:266).

sonunda çıkarılan geri dönüş kararnamesi ile daha önce Afyonkarahisar'dan göç eden Ermeni nüfusun ekserisi şehre geri dönmüştür. Nitekim ABD Dışişleri Bakanlığı'nın verilerine göre 1919 yılında Afyonkarahisar'da 6 bin Ermeni bulunmaktadır.¹⁶⁷

Anadolu işgalleri başlayınca azınlıklar üzerinden bölgeler bazında yeni bir nüfus dengesi oluşturma çabaları dikkat çekmektedir. Adana'daki İtilaf devletleri mümessillerinin şehrin Ermeni Patrik Vekiline verdikleri talimattan, aralarında Afyonkarahisar'ın da bulunduğu iç bölgelerdeki Ermenileri Adana'ya göç ettirerek Kilikya bölgesindeki Hristiyan nüfusu arttırmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ İngiliz aklının baskın olduğunu gördüğümüz bu planla, işgal altındaki Anadolu'da gayrimüslim nüfus üzerinden bölgesel homojenleştirme çabaları güdüldüğünü söyleyebiliriz. Buna göre Batı Anadolu'da Ermenilerin daha yoğun yaşadığı Afyonkarahisar, İzmir ve Eskişehir gibi şehirlerdeki Ermenileri Adana'ya göç ettirerek, Sevr Anlaşması'na giden süreçte Batı Anadolu'da Rumlar, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da da Ermeniler adına hem nüfus homojenliği hem de sayısal bir güç elde edilmek istenildiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Muzaffer Görktan'ın naklettiğine göre; Afyonkarahisar'da Ermeni nüfusun tamamı şehri işgal eden Yunan kuvvetleriyle iş birliğinden yana olmayıp, bunların azınlıkta da olsa bir kısmı Kütahya Ermenileri gibi tarafsız kalmayı önermiş, fakat çoğunluk Yunanlılarla iş birliği yapmayı tercih etmiştir.¹⁶⁹ İtilaf kuvvetlerince yapılan ilk işgallerden itibaren taşkınlık yapmaya başlayan Ermenilerin işgalcilerin sağladığı kolluk kuvvetleriyle birlikte güya silah aramak bahanesiyle evleri ve ticarethaneleri bastıkları,¹⁷⁰ Yunan işgali döneminde ise Yunan kuvvetlerinin pek çok ihtiyacını karşıladıkları¹⁷¹ dönemin şahitleri tarafından nakledilmektedir. Diğer taraftan Müslümanlara ait dükkânların önemli bir kısmı Ermeni ve Rumlara verilerek, Müslümanların ticari faaliyetleri işgalciler tarafından engellenmeye çalışılmıştır.¹⁷²

Ermeniler şehirdeki en eski kiliseleri olan ve kale eteklerinde bulunan Aziz Mary Kilisesi'nde General Trikupis komutasındaki Yunan işgal kuvvetlerine ziyafet düzenlemişlerdir. Bu ziyafet, kiliseye kadar kale eteklerine döşenen kırmızı halılarla büyük bir karşılama törenine dönüşmüştür. Kilisenin duvarları Ermeni krallarının portreleri ve hürriyet ve özgürlük içerikli sembollerle süslenmiştir. Ermeni kızları tarafından "İstiklal Piyesi" adıyla bir piyes sahnelenmiş, piyesin sonunda elleri zincirli beyaz giysili bir kızın esaretten kurtuluşu simgeleyen ve "yaşasın Ermenistan" haykırışıyla sonlanan bir sahne yer almıştır.¹⁷³ Bu ziyafet esnasında komitacı olduğu anlaşılan bir Ermeni, yaptığı konuşma sonunda işgalcilerden şehir halkının on saatliğine

¹⁶⁷ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 19.

¹⁶⁸ Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s. 421; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 2*, s. 209.

¹⁶⁹ Muzaffer Görktan, "Afyon Ermenileri", *Özden Gazetesi*, Yıl 14, S.693, 22-28 Mayıs 1984.

¹⁷⁰ Kesri, "Acı Günlerimizden", s. 122.

¹⁷¹ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 393.

¹⁷² *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, 2. Kısım, Ankara-1338, s. 131.

¹⁷³ Muzaffer Görktan, "Afyon Ermenileri", *Özden gazetesi*, Nr.695, 5-11 Haziran 1984.

Harman Yeri'ne (sonradan Örnekevler mahallesi) sürgün edilmesini talep etmiştir. Asıl amacı boşalacak olan Müslüman ev ve dükkânlarını yağmalamak olan bu teklif General Trikupis tarafından kabul edilmemiştir.¹⁷⁴

Özellikle Yarbay Arif Bey'in Afyonkarahisar'a gelişi ve kurduğu müfreze ile şehrin meydanlarında kendini göstermesi, Ermenilere korku Türklere ise güven vermiştir.¹⁷⁵ Şehirde Ermenilerle Türkler arasında zaman zaman yaşanan tatsızlıklara Arif Bey'in adamlarının müdahale ettiği görülmektedir.¹⁷⁶ Ermeniler işgalcilerden aldıkları cesaretle Yarbay Arif Bey'in daha önce ihtida ederek Müslüman olmuş ikinci eşinin evini, yanlarında üç İngiliz süvari, beş altı polis, üç papaz olan kalabalık bir Ermeni grubu ile basarak, kadını zorla götürüp tekrar Hristiyanlık dinine döndürmüşlerdir.¹⁷⁷

Afyonkarahisar'ın ilk işgalinden itibaren özellikle Ermeni tercümanlar şehrin mutasarrıflarına etki etmeye çalışmışlar,¹⁷⁸ İtilaf kuvvetleri temsilcileriyle Türk tarafı arasında gerginlik oluşturmuşlardır. Afyonkarahisar'da önce *İkaz*, sonra *Öğüt* adlarıyla söz konusu dönemde ise *Halk Sözü* adıyla faaliyet gösteren gazetenin 2 Haziran 1919 tarihli nüshasında, Türklerin mütareke hükümlerine harfiyen uydukları halde tercümanlar tarafından İtilaf devletlerine hasmane bir şekilde tanıtıldığını, Türkleri rendice edici beyanların verildiğini ve özellikle de Karahisar İngiliz Siyasi Temsilciliği'nde görevli Ermeni tercüman "Hem" adındaki kişinin kasıtlı olarak İngilizleri tahrik eden beyanlarda bulunduğunu, bu durumdan rahatsız olan şehir halkının iki bin imzalı bir dilekçeyle söz konusu Ermeni tercümanın bu görevinden alınmasını içeren bir dilekçenin Sadaret'e gönderildiğini bildiren bir yazı yayınlanmıştır.¹⁷⁹ *Halk Sözü* gazetesinde çıkan söz konusu haberden iki gün sonra şehre gelen General Milne'in de Ermeni tercüman tarafından yanlış yönlendirildiği ve dolayısıyla tercümanın kasıtlı bir şekilde yanlış beyanlarla hem Türklerle Ermeniler arasında hem de Türklerle işgalciler arasında husumet yaratmaya çalıştığı görülmüştür.¹⁸⁰

Azınlıkların büyük bir kesiminin işgalcilerle iş birliği yapmasına rağmen Türk tarafı azınlık unsurlara karşı toptancı bir tavır içinde olmamış, daha çok potansiyel tehlike oluşturan gruplara karşı tedbir almıştır. Mustafa Kemal Paşa 16-17 Mart 1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye adına Yirminci Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği genelgede; ülke genelinde yaşayan Hristiyan ahaliden yurdun çıkarlarına aykırı eylemleri görülenler ve ülkenin dirlik ve düzenini bozanlar için din ve milliyetine bakılmaksızın yasa hükümlerinin eşit ve şiddetli bir şekilde uygulanmasını, yerel hükümetlere itaatte kusur etmeyenlere ise sevgi ve merhamet ile işlem yapılmasını istemiştir.¹⁸¹

¹⁷⁴ Muzaffer Görktan, "Afyon Ermenileri", *Özden Gazetesi*, Nr.695, 5-11 Haziran 1984.

¹⁷⁵ Kesri, "Acı Günlerimizden", s. 124.

¹⁷⁶ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1011, 16 Kasım 1960.

¹⁷⁷ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1009, 12 Kasım 1960.

¹⁷⁸ Çerçel, "Afyonda Mudafaa Hukuk", s. 115.

¹⁷⁹ BOA.,DH.KMS.55-2/45.

¹⁸⁰ Konuyla ilgili döneme ait yazışmalar için bkz. Mustafa Turan, "Karahisar-ı Sahip'te İngiliz Siyasî Temsilciliği Tercümanı Hem'e Tepkiler ve Ermeni Meselesine Politik Yaklaşım", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, III/1 (2001), s. 15-29; Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 365-367.

¹⁸¹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 30/79 (1981), Belge No:1745.

Bu çerçevede ihtiyati bir tedbir olarak Türk ordusunun denetimindeki bölgelerde eli silah tutabilecek bir kısım azınlık mensubu erkek nüfus cephe gerisine gönderilerek, belirlenen yerlerde mecburi ikamete tâbi tutulmuştur.¹⁸² Mecburi ikamet uygulamasının yapıldığı yerlerden birisi de Afyonkarahisar'ın bir kazası olan Emirdağ'dır. (Aziziye) Burada savaş şartlarında zorunlu ikamette tutulan Ermeni ve Rumların aileleriyle olan yazışmalarından zorunlu ikamet uygulamasının oldukça titiz bir şekilde uygulandığı, herhangi bir aşağılanma ve kötü muameleye maruz kalmadıkları anlaşılmaktadır.¹⁸³

Büyük Taarruz'un ikinci günü, 27 Ağustos 1922'de Türk kuvvetlerinin Afyonkarahisar hattı üzerinde büyük bir saldırıya geçmesi üzerine, burada tutunamayacağını anlayarak şehri boşaltıp daha batıda bir savunma hattı kurma kararı veren General Trikupis'in bu kararı üzerine şehirdeki Hristiyanlar büyük bir paniğe kapılmışlar, dört beş bin Ermeni istasyona akın etmiştir.¹⁸⁴ Bu durumun sadece Afyonkarahisar'a has olmayıp aynı şekilde işgalcilerle iş birliği yapan Ermenilerin Bursa ve çevresinde de panik ve korku içinde İstanbul ve Tekfurdağı'na (Tekirdağ) gitmeye çalıştıkları gazete haberlerine yansımıştır.¹⁸⁵

Türk ordusunun Afyonkarahisar'a girişiyle beraber, Yunan kuvvetlerinin burada bulunan Ermenilere; "Şehri terk ediniz. Balmahmut'a kadar gidiniz. Orada harp edeceğiz."¹⁸⁶ şeklindeki talimatları döneme ait raporlarda yer almaktadır. Birinci Ordu Komutanı'nın 29 Ağustos 1922 tarihli raporunda İzmir istasyonuna yönelerek üç trenle bölgeyi terk etmeye çalışan, fakat Balmahmut'tan geriye dönerek Gazlıgöl istikametine doğru perişan bir surette firar eden kişiler arasında birçok Hristiyan ailelerinin bulunduğu bildirilmiştir.¹⁸⁷ Dönemin tanıkları da hatıratlarında Afyonkarahisar'ın kurtarılmasıyla Ermenilerin tamamının Yunan kuvvetleriyle birlikte şehri terk ettiğini belirtmektedir.¹⁸⁸

5. Büyük Taarruz ve Afyonkarahisar'ın İstirdadı

1921 yılında Sakarya'da uğradığı hezimetle taarruz gücü kırılmış olan Yunan kuvvetleri, Afyonkarahisar-Eskişehir hattı üzerinde tahkimat yaparak savunma pozisyonuna çekilmiştir. Buna mukabil ordu mevcudu ve teçhizat olarak Yunan işgal kuvvetlerinin gerisinde olan Türk ordusu, 1921 kışından 1922 yazına kadar söz konusu eksiklerini halkın da büyük fedakârlıklarıyla giderme gayretine girişmiştir.¹⁸⁹ Yunan kuvvetlerinin en büyük yığınağı ve en güçlü tahkimatı yaptıkları yer Afyonkarahisar hattıydı.

¹⁸² Türkmen, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine", s. 212.

¹⁸³ Türkmen, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine", s. 221.

¹⁸⁴ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 601.

¹⁸⁵ *Akşam*, Nr:1429, 10 Eylül 1338/1922.

¹⁸⁶ *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti, 2. Kısım*, Ankara: 1338, s. 131.

¹⁸⁷ *ATASE*, K. 1786, B. 155aea.

¹⁸⁸ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 400.

¹⁸⁹ Ali (Afyon Mebusu), "Afyon Taarruzunun Askerî ve Siyasî Ehemmiyeti", *Taşpınar*, 1/10 (1933), s. 218.

Afyonkarahisar'ın yarısı doğu ve güneyindeki dağlarla çevrilidir. Bu dağlar mesafe arttıkça daha da dikleşerek şehrin etrafında bir yarım daire oluşturur. Batıya doğru İzmir demiryolu hattına paralel devam eden bu dağ silsilesi Ahır dağlarıdır. Yunan mevzileri daha çok bu silsilenin muhkem noktalarındadır. Afyonkarahisar'ın güneyine devam eden dağ yükselteleri ise Kamalar silsilesi olarak adlandırılır. Batı ve güney istikametindeki bu iki silsilenin birleştiği nokta ise Başkomutan'ın henüz Şuhut'tayken harita üzerinde parmağını üzerine koyarak, Asım (Gündüz) Bey'e "manalı bir ismi var"¹⁹⁰ dediği Kocatepe'dir. Mustafa Kemal Paşa taarruzu idare ettiği bu tepeyi, Yunan mevzilerinin üzerinde bulunduğu birçok sıradağlara, İzmir demiryolunun geçtiği Sinanpaşa ovasına ve ovadaki Balmahmut istasyonuna ve hatta Sandıklı ovasına hâkim bir nokta olduğu için seçmiştir. Kocatepe'nin sağ tarafında daha karmaşık dağlarla kaplı alanda yükselen Kalecik Sivrisi stratejik bir öneme sahiptir ve bu yönüyle işgal altındaki Afyonkarahisar'ın giriş kapısıdır. Dolayısıyla taarruzun başlangıcındaki en şiddetli çarpışmalar Kalecik Sivrisi ile Tınaztepe arasındaki alanda vuku bulmuştur.¹⁹¹ Afyonkarahisar çevresinde Çiğiltepe, Tınaztepe, Belentepe, Kalecik Sivrisi ve İncik Bağları gibi stratejik noktalarda Yunanlıların sağlam istihkâmlar inşa etmeleri,¹⁹² Türk tarafı nezdinde Şuhut-Kocatepe hattını daha da önemli kılmıştır.

Afyonkarahisar Yunan işgali altındayken, şehirdeki durumdan haberdar olmak isteyen Türk birlikleri Şuhut istikametinden oduncu kılığında adamlarını bir yük odunla Afyonkarahisar'a gönderirler, alıcıları belli odunların göstermelik satışı esnasında gerekli malumatlar alınır ve geri dönülürdü. Düşman cephe hattından haberdar olunmak istendiğinde ise işgal bölgesine gönderilen görevli yırtık pırtık kepenek içinde, düşmanın siper kazdırmak için zorla çalıştırdığı köylülerin arasına karışır, gerekli malumatı aldıktan sonra bir fırsatını bulup kaçarak elde ettiği bilgileri Türk tarafına ulaştırırdı. Şuhut'un çarşı ve pazarında kılık değiştirmiş Türk subayları cirit atar, çevredeki gelişmeler sıkı sıkıya takip edilirdi. Daha detaylı bilgiler için ise Yunanlılarla da arası iyi gözükken Belediye Reisi Halil Ağa ile temasa geçilirdi.¹⁹³ Zira Halil Ağa, Yunan karargâh subaylarına zaman zaman içkili ziyafetler tertip ederek elde ettiği önemli bilgileri Türk tarafına aktarmaktaydı.¹⁹⁴

Büyük Taarruz arifesinde Şuhut'ta büyük bir hareketlilik yaşanmaktaydı. Mayıs ayından itibaren kazanın kalabalıklaşmaya başladığı, her gün yeni subayların kazaya geldiği görülmekteydi. Taarruz öncesi bölgeye gelen ve camilere yerleştirilen askerlerin iaşeleri

¹⁹⁰ Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 108-109.

¹⁹¹ M. Şevki, *İstiklal Harbi*, s. 166-167.

¹⁹² S. Gönçer, "Sivri Düştü", *Türkeli Gazetesi*, Nr.4539, 26 Ağustos 1975.

¹⁹³ Mustafa Oğuz, "Afyon'un işgal günleri", *Sebat Gazetesi*, nr.1021, 29 Kasım 1960; Halil Ağa hakkında bilgi için bkz. Hakan Yılmaz ve Sena Coşkun, "Kent Belleği Çerçevesinde Afyonkarahisar'da Millî Mücadele Döneminde Yaşananlara İlişkin Sözlü Tarih Çalışması", *Afyonkarahisar Kent Müzesi Araştırmaları, Cilt I*, Ed. Cihad Cihan, Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s. 184.

¹⁹⁴ S. Gönçer, "Sivri Düştü", *Türkeli Gazetesi*, Nr.4539, 26 Ağustos 1975.

daha çok Antalya'dan temin edilen malzemeler ile sağlanmaktaydı. Yunan ordusundan ele geçirilen bazı askerlerin 17-18 yaşlarında gençler olması, Yunanlıların ellerinde ne varsa ortaya koyduklarının deliliydi.¹⁹⁵

Yunan kuvvetlerinde askerlerin yoğun olarak izin ve terhis talepleri bazen kitlesel protestolara dönüşmekteydi.¹⁹⁶ Yunanistan'da, başını Bolşeviklerin çektiği ve Anadolu işgallerine karşı duran ciddi bir muhalefet bulunmaktaydı. Bu minvalde Yunan Bolşeviklerin neşrettiği ve askerî birliklere sokulması yasak olan *Risozpastis* adındaki gazete, Türkler tarafından uçaklardan atılmak ve Yunan istihkâm tel örgülerinin diplerine konulmak suretiyle¹⁹⁷ bir propaganda mücadelesi de kendini göstermekteydi. Buna karşılık Yunan ordusunda daha çok propaganda amaçlı olarak *Sinadelfos* (Tertip) adlı resmî cephe gazetesi çıkarılmaktaydı. Bunun dışında önemli bir kısmı Afyonkarahisar mıntıkasında bulunan Yunan birlikleri tarafından çıkarılan çok sayıda cephe gazetesi bulunmaktaydı.¹⁹⁸

Türk kuvvetleri ise işgal bölgesindeki halkın direncini yükseltme gayretindeydi. Büyük Taarruz başlarken Afyonkarahisar başta olmak üzere Yunan işgal bölgesinde toplumun umudunu canlı tutmak ve motivasyonunu arttırmak için basılan bir broşürde şu ifadelerle rastlamaktayız:

“Yunan zulmü altında inleyen aziz din kardeşlerimiz! Geçen büyük muharebede düşmanlarımız topraklarımızda bizi serbest bırakacaklarına dair söz verdiler. Biz de verdikleri söze inanarak sulh yapmak üzere silahlarımızı terk ettik. Fakat az zaman sonra güzel İzmirimize, yeşil Anadolumuza Yunan sürülerini saldırmak suretiyle nasıl aldatıldığımızı pek çabuk anladık. Tekrar silaha sarıldık ve dinimizin, vatanımızın müdafaasına koyulduk. Düşmanlarımız hakkımızı teslim edecekleri yerde bize daha ziyade hücum ettiler ve bin türlü hile ve fesat ile memleketimizi işgal etmekte devam ettiler.

Gencinden ihtiyarına kadar bütün erkek ve kadınıyla silaha sarılan Anadolu halkı yeniden teşkil ettiği büyük ordusuyla iki İnönü ve bir Sakarya harbini kazandı. Dinimizi ve memleketimizi mahvetmek isteyen düşmanın planlarını altüst etti.

Allah'ına, Peygamberine dayanan, dinini ve memleketini kurtarmak için yemin eden büyük Türk ordusu her zamankinden daha kuvvetli top, tüfek ve makineli tüfekleriyle daha mücehhez olduğu halde zalim ve hunhar Yunanlıları denize dökmedikçe peygamberler yurdu olan vatanını bu vahşi sürülerinin mülevves ayaklarından temizlemedikçe süngüsünü, silahını bırakmayacak ve Allah'ın nusretiyle bu emeline kavuşacaktır. Allah dinini ve vatanını müdafaa edenlerle beraberdir.

¹⁹⁵ Mustafa Oğuz, “Afyon'un işgal günleri”, *Sebat Gazetesi*, nr.1022, 30 Kasım 1960.

¹⁹⁶ *General Papulas'ın Hatıratı*, İstanbul: Yeni İstanbul Yayınları, 1969, s. 15.

¹⁹⁷ Trikupis, *General Trikupis'in Hâtıraları*, s. 85.

¹⁹⁸ Cephe gazeteleri ve içerikleri için bkz. Esra Özsüer, “Millî Mücadele Döneminde Yunan Ordusu Tarafından Çıkarılan Cephe gazeteleri ve Haber İçerikleri”, *Dördüncü Uluslararası Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Sempozyumu (11-12 Eylül 2019)*, Haz., Timuçin Faik Ertan ve Hasan Dinçer, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap tarihi Enstitüsü Yayını, 2021, s. 123-147.

Aziz Müslümanlar, kardeşler!

Yunan sürüleri geçtikleri yerlerde mukaddes camilerimizi, köylerimizi yaktılar yıktılar. Ezan-ı Muhammedî ile çınlayan minarelerimiz bir yığın enkaz oldu. Asırlarca istiklalini, şerefini muhafaza eden al sancağımız nankörler tarafından tahkir edildi. Malları yağma edildi. Tecavüz, hakarete uğramadık genç ve ihtiyar kalmadı. Yüzlerce dindaşımız koyun gibi boğazlandı, zindanlara atıldı. Yunanlılar bu vahşetlerinin cezasız kalmayacağını ve adalet-i ilahiyenin kendilerini takip etmekte olduğunu anladılar. Sürü ile kaçan Yunan firarileri, her gün bizim tarafımıza akın akın gelen mülteciler bunun birer delilidir.

Dini ve mukaddes toprakları için can veren şehitler, babasız anasız kalan yetimler, ihtiyar nineler, aksakallı babalar “İntikam! İntikam!” diye bağıryorlar.

Yeşil Anadolu’nun evlatları! Büyük ordumuz geliyor. İstikbal ediniz, iltihak ediniz.”

Mustafa Kemal Paşa taarruz öncesi 20 Ağustos 1922 günü Akşehir’e gelerek taarruz hakkında komutanlarla fikir alışverişinde bulunmuştur. Fahrettin Altay’ın belirttiğine göre; Gazi, komutanların fikrini aldıktan sonra yapılacak olan taarruzla ilgili olarak şu planı ortaya koymuştur: “Atatürk görüşmelerin uzadığını görünce durumu özetledikten sonra, ordunun 26 Ağustos’ta taarruza geçeceğini ve taarruzun bir baskın şeklinde başlayacağını, gizliliğe çok önem verilmesi gerektiğini söyleyerek, ikinci ordunun iki kolordusunun (ikinci ve dördüncü), gece yürüyüşlerinden faydalanarak gizlice Birinci Ordu emrine verileceğini, Süvari Kolordusu’nun da gece yürüyüşüyle Sandıklı’ya giderek piyadelerin düşman cephesini yarmasını müteakip, düşmanın düzenini bozguna çevirmeye çalışacağını, Birinci Ordu’nun düşmanın güneyine yaptığı yığınakla, düşman gerisini kuşatıcı şekilde taarruz edeceği emrini verdi. Bu emirdi ve yapılacaktı...”¹⁹⁹

Taarruz öncesi gece saat 22:00’de Türk birlikleri mevzilerine yerleşmişlerdi ve hedeflenen ilk hat coğrafi zorlukların yanında yoğun tahkimat yapılmış olan Kalecik Sivrisi ile Tınaztepe arasındaki yaklaşık on iki kilometrelik bölgeydi.²⁰⁰

Batı Cephesi Kurmay Başkanı Asım (Gündüz) Bey, Büyük Taarruz’un hazırlıklarını anlatırken şu bilgileri vermektedir:

“Birlikler buldukları yerlerde gece bile ateş yakmıyor, cepheye giden yollar gece onarılıyor. Topların geçeceği köprüler tamir ettiriliyor, birliklerin geriden ileriye doğru yürüyüşleri düşman uçaklarından gizlenerek, gece yapılıyordu. Gündüz ise birlikler konakladıkları yerlerde istirahat çekiliyor, havadan ve karadan görülmeyecek şekilde tertibat alıyordu. Bu sayede düşman hazırlıklarımız hakkında en ufak bir bilgiye bile sahip olamamıştı.

Köylü kıyafetine soktuğumuz subaylarla, Yunan bölgesi içinde keşifler yaptırmıştık. Aynı zamanda bizim Yunanlıların taarruza geçmesini beklediğimizi, bu maksatla da savunma tertipleri aldığımız hissini uyandıran haberler çıkarıyorduk. Bu propagandamıza

¹⁹⁹ Fahreddin Altay, “50. Yılında Büyük Taarruz”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/7 (1972), s. 19-20.

²⁰⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal C. 2 1919-1922*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020, s. 476.

Yunanlılar o kadar inanmışlardı ki bizim bu taarruzu hazırladığımız sırada onlar Afyon'da zafer baloları tertip etmişler, Yunanistan'dan eşlerini ve misafirlerini getirtmeyi ihmal etmemişlerdi. Ahırdağları'ndan da süvari kolordusu, bir çok subayları köylü kıyafetine sokarak geçit yerlerini tespit ettirmişti..."²⁰¹

Zaferle birlikte İzmir'e ilk giren Birinci Süvari Tümeni Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa anılarında, Büyük Taarruz hazırlıkları yapılırken sayıları on bini bulan kuvvetlerin yer değiştirmesinin geceleri yapıldığını, ağır topları taşıyan vasıtaların ses çıkarmaması için tekerleklerine keçeler sarıldığını, kadanaların ses çıkarmasını önlemek için devamlı yem verildiğini belirtmektedir.²⁰²

26 Ağustos 1922 tarihinde sabaha karşı saat 03:00'te ordugâhtan kalkan Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı (Bakanı) Fevzi Paşa ve Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Birinci Ordu'nun gözetleme yeri olan Kocatepe'ye gelmişlerdir.²⁰³ Taarruz gecesi asıl taarruz kuvvetleri düşman mevzilerine yaklaştırılmış, kuvvetler arası mesafe 800 ile 1000 metreye kadar düşmüştü. Diğer taraftan Beşinci Süvari Kolordusu'na ait tümenler Ahır dağlarının ormanlık sarp patikalarından geçerek yaptığı zorlu yolculuk sonucunda 26 Ağustos sabahı Birinci Süvari Tümeni Çayhisar'a diğer tümenler ise Yörük Mezarı'na ulaşmıştı. Süvari Kolordusu'nun Ahır dağlarının sık ormanlarındaki gizli gece ilerleyişinde Tokuşlarlı Haydar Ağa'nın önemli hizmetleri olmuştu.²⁰⁴ Fevzi Paşa'nın gönderdiği 27 Ağustos 1922 tarihli harp raporunda da; süvari birliklerinin bir gün önce taarruz sabahı saat 8:00'den itibaren Ahır dağlarından Sıçanlı üzerine sarkarak düşmanın tamamen gerilerine ulaştığı ve Afyonkarahisar'la Dumlupınar arasındaki hattı üç mahalde tahrip ettiği belirtilmekteydi.²⁰⁵

Ağustos ayı olmasına rağmen tepelerin rakımından dolayı sisli ve puslu havanın daha da koyulaştırdığı karanlık, saat dörtten itibaren Dördüncü Kolordu'nun ilk topçu ateşiyle aydınlanmıştır. Saat beşe doğru bütün topçular düşman hatlarını yoğun top ateşi altına almışlardır. Yunan kuvvetlerini şaşkına çeviren kesif topçu ateşi o kadar şiddetlidir ki, taarruzun hazırlık aşamalarına şahit olmayan Türk tarafındaki pek çok kişi bile malum imkânsızlıklar içinde bu kadar yoğun bir ateş gücünü tahmin edememişlerdi. Güneşin etrafı aydınlatmaya başladığı saat beş buçuk sularında, piyadeler topçu ateşinin verdiği şevkle hücumla kalkarak tüfeklerini ateşlemişler,²⁰⁶ tel örgülerle takviye edilmiş müstahkem Yunan siperlerinin bulunduğu Belentepe, Tınaztepe ve Kılıçaslan Gediği Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir.²⁰⁷ Top atışları başladığı zaman Afyonkarahisar'daki

²⁰¹ İhsan Ilgar, "Asım Gündüz Büyük Taarruzu Anlatıyor", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/8 (1974), s. 30-31.

²⁰² Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 108-109.

²⁰³ *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, s. 494; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 599.

²⁰⁴ Altay, *10 Yıl Savaş*, s. 332.

²⁰⁵ *İstiklal Harbi ile İlgili Telgraflar*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1994, s. 117.

²⁰⁶ M. Şevki, *İstiklal Harbi*, s. 169.

²⁰⁷ S. Sırrı Üçer, "26 Ağustos ve Türkler", *Taşpınar*, 4/46, 27 Ağustos 1936, s. 204.

bir balodan üç saat önce dönmüş olan Yunan subayları şaşkınlık geçirmişlerdir.²⁰⁸ Nitekim 30 Ağustos Zaferi akabinde ele geçirilen esirler arasında birçok kadın bulunmaktaydı ki, söz konusu esirler bahsi geçen baloya katılmak üzere şehre getirilmiş kadınlardı.²⁰⁹

Yunan Birinci Fırka Komutanı General Franko Büyük Taarruz ile birlikte kendi kuvvetlerinin hazin durumunu anlatırken; Yunan birliklerinde büyük çözülme olduğunu, pek çok askerin harp dışı kalmak için kendilerini sol ellerinden ya da ayaklarından kasıtlı olarak yaraladıklarını belirtmektedir.²¹⁰ Türk tarafında ise onurunu ortaya koyarak kendi canına kıyan kahraman subaylar vardı. Bütün stratejik tepeler ele geçirildiği halde Yunanlıların oldukça kuvvetli tahkimat yaptığı Çiğiltepe planlanan sürede ele geçirilememişti. 57. Tümen Komutanı Albay Reşat Bey, Başkomutan'a söz verdiği saatte bu tepeyi ele geçirememeyi bir haysiyet meselesi yaparak intihar etmiş,²¹¹ fakat son nefesini verirken, onun askerleri Çiğiltepe'yi almış bulunuyorlardı.²¹²

Diğer taraftan uzunluğu yirmi kilometreyi bulan Yunan cephe hattını döven top sesleri şehirde bir gök gürültüsü gibi duyulmaya başladığında Trikupis'in emri ile Afyonkarahisar'daki Yunan hastaneleri o gün akşama kadar süren nakil işlemleriyle Uşak'a taşınmıştır.²¹³

Yunan kuvvetlerinin iki yüz gün mütemadiyen derin çukurlar kazıp, dikenli tellerle tahkim ettiği Kalecik Sivrisi'nin²¹⁴ taarruzun ilk altı saatinde Türk kuvvetlerinin kontrolüne geçmesi Afyonkarahisar'ın kurtuluş yolunu açan bir gelişmeydi. Nitekim ertesi gün Bayburtlu Yüzbaşı Agâh Efendi ile Sinoplu Üsteğmen Feyzullah Efendi ve yüz bir silah arkadaşının Kurtlar Kayası mevkiinde şehadeti karşılığında açılan koridordan saat 17:30'da birkaç yerinden yanmakta olan şehre 189. Alay'ın girmesiyle Afyonkarahisar işgalden kurtarılmıştır.²¹⁵ Mustafa Kemal Paşa bu durumu "İki gündür aralıksız süregelen savaş sonunda Afyon mevzileri düşmüş ve Afyon geri alınmıştır." şeklinde başlayan, düşmandan çok sayıda esir ve malzeme ele geçirildiğini ve Türk erat ve subaylarının kahramanlıklarını anlatan bir telgrafla Büyük Millet Meclisi'ne duyurmuştur.²¹⁶

²⁰⁸ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 599.

²⁰⁹ Cevdet Kerim İncedayı, *Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, Haz., Muhammet Safi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 224.

²¹⁰ M. Şevki, *İstiklal Harbi*, s. 178-179.

²¹¹ Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 440; Kutay, *Ege'nin Kurtuluşu*, s. 114.

²¹² Aydemir, *Tek Adam 2*, s. 479.

²¹³ Trikupis, *General Trikupis'in Hâtıraları*, s. 92; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 599.

²¹⁴ K. s., "(1922) nin Unutulmaz Günleri", *Taşpınar*, C. 3, Sayı.34, 27 Ağustos 1935, s. 167.

²¹⁵ M. Şevki, *İstiklal Harbi*, s. 179; s. Gönçer, "Sivri Düştü", *Türkeli Gazetesi*, Nr.4539, 26 Ağustos 1975; Üçer, "26 Ağustos ve Türkler", s. 204.

²¹⁶ *İstiklal Harbi ile İlgili Telgraflar*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1994, s. 119; Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi IV*, s. 344.

Yunanlılar Afyonkarahisar çevresinde hazırladıkları istihkâmları, şehre davet ettikleri İngiliz kurmay subaylarına da inceletmişlerdir. İngiliz kurmay subayları bu istihkâmların Türk kuvvetlerine aylarca dayanabileceğini belirtmişler, Türk ordusu ise saatler içinde istihkâmları darmadağın etmiştir.²¹⁷ Nitekim esir Yunan Generali Dimaras da kendisiyle yapılan bir mülakatta, Afyonkarahisar mıntikasının en fazla tahkim ettikleri bölge olduğunu, en iyi donatılmış bir ordunun bile böyle bir tahkimatı iki aydan önce geçemeyeceğini düşündüklerini belirtmekteydi.²¹⁸

Büyük Tarruz'un başlangıcında Anadolu ile İstanbul arasında iletişim sıkıntısı olduğu için gelişmeler gazetelerde gecikmeli olarak verilmekteydi. 29 Ağustos tarihli *Akşam* gazetesinde güncel bir telgraf alınmadığı, fakat bir habere göre Türk askerlerinin Afyonkarahisar'a girdiği, Yunan ahvalinden anlaşıldığına göre cephede fevkalade harekât cereyan ettiği haberi yer almaktayken,²¹⁹ bir gün sonraki nüshasında Anadolu'dan gelen telgrafa göre "Ordumuzun sol cenahı düşmanın bir seneden beri tahkim ve tel örgülerle takviye ettiği üç sıra siperden mürekkebe müstahzar mevazı tamamen zapt ederek süngü hücumlarıyla Afyonkarahisar'a girmiştir." haberi yer almaktaydı. Esir ve ganimetin oldukça fazla olduğu da gazetede yayımlanan 27 Ağustos tarihli resmî tebliğde belirtilmektedir. Gazete, Atina'nın bu başarıyı nasıl yorumladığını ise şu şekilde vermiştir: "Türk hücumu Afyonkarahisar cephesinde 27 Ağustos günü öğleden sonra saat üçe kadar devam etmiş, düşman taarruzunun şiddetine binaen Yunan kıtası muntazam bir surette Afyonkarahisar'ı tahliye ederek, şehrin garbındaki mevzileri işgal etmiştir."²²⁰ Oysa Yunanlıların Afyonkarahisar'daki iki fırkası tamamen bozularak büyük zayıyata uğramış, ağır toplarını geride bırakmak zorunda kalmıştır.²²¹

Dumlupınar'da gerçekleşen meydan muharebesinden düşman hezimete uğrayıp kaçmış, iki tren cephane ile çok sayıda tayyare ele geçirilmiştir. Hacı Anesti imzalı Yunan tebliğinde ise durum planlı bir ricat olarak anlatılmıştır.²²²

Büyük Taarruz'da kısıtlı da olsa hava gücünden de faydalanılmak istenilmiştir. Taarruz hazırlıkları kapsamında, imkânları sınırlı da olsa Türk keşif uçakları Yunan kuvvetleri hakkında bilgi toplamaya çalışıyor, zaman zaman düşman tahkimatlarının fotoğraflarını alıyordu.²²³ Yer yer bulutlu ve rüzgârlı hava şartlarının getirdiği olumsuzluklara rağmen

²¹⁷ S. Gönçer, "Sivri Düştü", *Türkelî Gazetesi*, Nr.4539, 26 Ağustos 1975.

²¹⁸ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 405-406.

²¹⁹ *Akşam*, Nr.1412, 29 Ağustos 1338/1922.

²²⁰ *Akşam*, Nr.1413, 30 Ağustos 1338/1922.

²²¹ *Akşam*, Nr.1414, 31 Ağustos 1338/1922.

²²² *Akşam*, Nr.1415, 1 Eylül 1338/1922.

²²³ *İstiklal Harbi ile İlgili Telgraflar*, s. 95; Sarısan ve Üçüncü, "Arşiv Belgelerine Göre Büyük Taarruz", s. 281.

Afyonkarahisar semalarında on iki keşif uçuşu yapan Türk uçakları giriştikleri dört hava muharebesi sonucu üç Yunan uçağını inişe zorlayıp, bir uçağı da düşürmüşlerdir.²²⁴ Afyonkarahisar'ın kurtuluşuyla birlikte dağınık bir şekilde batı istikametine çekilmekte olan Yunan birlikleri üzerine bombalarla birlikte Rumca beyannameler atılmaktaydı.²²⁵

29 Ağustos günü Başkomutan Mustafa Kemal Paşa Afyonkarahisar'a gelmiş, kısa bir süre belediye binasında durumu gözden geçirdikten sonra tekrar cepheye hareket etmiştir. Aynı günün akşamı Mustafa Kemal Paşa yanında Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile birlikte geceyi geçirmek ve harp planlarını değerlendirmek üzere tekrar belediye binasına gelmişlerdir.²²⁶ Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Ankara'ya gönderdiği telgrafta; düşmanın zayıtının çok olduğu, askerlerin sevincini ve halkın şenlik yaptığı bilgisini Rauf Bey'le paylaşmıştır.²²⁷

Türk ordusunun Afyonkarahisar'a girişiyle, on dört aydır esaret yaşayan halk kurtuluşlarını sevinç gözyaşlarıyla karşılamışlar, kucakladıkları Türk askerlerine ayran ve şerbet dağıtmışlardır.²²⁸ Ömer Fevzi Atabek, sokaklarda iğne atacak yer yoktu, şeklinde tasvir ederek başladığı halkın kurtuluş sevincini şu şekilde anlatmaktadır: Halk kurtarıcılarına sigara, lokum ikram ediyor, kadınlar gözyaşları içinde ellerinde testilerle askerlere su dağıtıyorlardı. Hanelerde askerler için pilavlar, börekler, helvalar pişiriliyordu. Galeyana gelenler kaçamayan, derdest edilen esirlerin üzerine yürüdüğü halde, bu esirleri de halkın öfkesinden yine Türk asker ve subayları kurtarıyordu.²²⁹

Afyonkarahisar'ın kurtuluşuna şahitlik eden Halide Edib (Adivar) manzarayı şu şekilde anlatmaktadır:

"Afyon'un yüksek kayalıkları görüldüğü zaman, ortalıkta bir takım hâkî renkli gölgeler göze çarpıyordu. Yunanlıların yakmış olduğu evlerin harabelerinde hala ateş vardı. Karargâh bir kaç saat önce Afyon'a girmişti.... Sokaklar siyahlı insan çağlayanlarıyla doluydu. Evler ışıklı. Bir kadın gurubu kumandanın pencerelerine gözleri dikili duruyor. Aralarından ihtiyar bir kadın beni yakalayarak iki yanağımdan öptü. Ben de onun iki elini öperek başıma koydum. Ondan sonra sıra ile hepsi boynuma sarıldılar. Bu, zaferin temelini kendileri olduğunu hissetmeyen bir grup.

²²⁴ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s. 599.

²²⁵ ATASE, K. 1786, B. 155ak.

²²⁶ K. s., "(1922) nin Unutulmaz Günleri", *Taşpınar*, C. 3, Sayı.34, 27 Ağustos 1935, s. 167.

²²⁷ *İstiklal Harbi ile İlgili Telgraflar*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1994, s. 134.

²²⁸ Hasan Hüsnü, "25 Ağustos 927 den 27 Ağustos 927 ye Kadar", *Taşpınar*, 1/10 (1933), s. 232.

²²⁹ Atabek, *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*, s. 404.

Nihayet Sakarya günlerinden daha büyük bir sofa. Büyük bir masa. Zabitler dolaşiyor. Bir küçük odanın kapısı açık. Yuvarlak bir masada iki lamba yanıyor. Fevzi Paşa ile Mustafa Kemal Paşa bir harita üzerine eğilmişler, bir şeyler konuşuyorlar. Mustafa Kemal Paşa'nın başına yüz güneş birden doğmuş gibi yüzü parlıyor..."²³⁰

Büyük Taarruzla birlikte Türk ordusu Afyonkarahisar'a girerken Yunanlılar Aygırhane ile İstanbul istasyonunu ateşe vermişler, şehri terk ederken ise İzmir istasyonunu kundaklamışlardır.²³¹

Yunanlılar Afyonkarahisar'ı terk ederken Tiryakioğlu Ömer Efendi, Turunçzade Yusuf Bey, Kemal Aşkar, Fehmi Kesri, Murat Çelebi, Mollaoğlu Mahmut Bey gibi şehrin önemli şahsiyetlerini rehin alarak önce yaya olarak Uşak'a oradan da trenle İzmir'e götürmüşlerdir. Söz konusu kişilerin esareti yedi ay sürmüştür.²³²

Yunan kuvvetlerinin taarruz öncesi bile işgal bölgesinde, sadece Eskişehir, Kütahya, Uşak, Manisa, İzmir ve çevresinden Yunan hükûmetinin resmî nakliye vapurlarıyla çalıp götürdükleri büyük ve küçükbaş hayvan sayısı 230 bin civarındadır. Büyük miktarda mücevherat ve kıymetli eşya bu hesabın dışındadır.²³³ Büyük Taarruz'la birlikte gazetelere yansıyan bilgilere göre; Yunanlılar kaçarken aralarında Afyonkarahisar'ın da bulunduğu yedi sancağı, otuz beş kazayı ve altı yüzden fazla köyü yakmışlardır.²³⁴ Afyonkarahisar'da ise yirmi iki köyü tamamen, otuz bir köyü de kısmen yakmışlardır. Halkın canına, namusuna tecavüz ettikleri gibi binlerce büyük ve küçükbaş hayvanı ve kıymetli birçok eşyayı da gasp etmişlerdir. Demiryollarını tahrip edip, köprüleri yıkmışlardır.²³⁵

Afyonkarahisar'ın kurtuluşu üzerine ahali adına şehrin mutasarrıfı, müftüsü ve Heyet-i Milliye reisi imzalarıyla Büyük Millet Meclisi'ne çekilen tebrik telgrafında halkın şükran duyguları şu şekilde dile getirilmektedir.

²³⁰ Halide Edib Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı (İstiklal Savaşı Hatıraları)*, İstanbul: Çan Yay., 1962, s. 268-269.

²³¹ Hasan Hüsnü, "25 Ağustos 927 den 27 Ağustos 927 ye Kadar", s. 232.

²³² Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Rüştü Tiryakioğlu ile mülakat 2 Haziran 1979).

²³³ *Akşam*, Nr.1429, 10 Eylül 1338/1922.

²³⁴ *Akşam*, Nr.1429, 10 Eylül 1338/1922.

²³⁵ Afyonkarahisar ve çevresinde Yunanlılar tarafından yapılan zulüm ve katliamlar için bkz. *Anadolu'da Yunan Mezalimi 3. Kısım, Garp Cephesi İstihbarat Şubesi Cüz 3*, Ankara: 1338, s. 15-21; *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti, 2. Kısım, Ankara: 1338*, s. 126-134; Talat Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soykırım Girişimi (15 Mayıs 1919- 9 Eylül 1922)*, II. Ankara 1994, s. 57-61; Yusuf İlgar, "Millî Mücadele Döneminde Afyonkarahisar'da Yunan Mezalimi", *V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Haz., Mehmet Sarlık, Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi Yayınları, (13-14 Nisan 2000), s. 372-397; Altıntaş, *Millî Mücadele'de Afyonkarahisar*, s. 146-152.

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine 4 Eylül 1922

Bugün Afyon’un kurtuluşu üzerine Mevlevi dergâhında şehitlerin ruhuna ithafen mevlid-i nebevi okunmuştur. Cuma namazından sonra kasaba halkı belediye dairesi önünde toplanarak sevinç gösterilerinde bulunmuş ve kahraman ordunun kesin zaferi için dua edilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne ve ordumuza bugünleri bize bahsettikleri için teşekkür ederiz.

Karahisar Mutasarrıfı Sezai, Karahisar Müftüsü Tahsin, Heyet-i Milliye Reisi Reşid”²³⁶

6. Sonuç

Türk İstiklal Harbi I. Dünya Savaşı sonunda ülkeleri işgal edilmiş bir halkın büyük zorluklar içerisinde emperyalizme karşı gerçekleştirdikleri bir bağımsızlık mücadelesidir. Mondros Mütarekesi sonunda İtilaf devletlerinin kontrol kuvvetleri göndermek suretiyle başlattığı ilk işgalleri genellikle sükûnetle karşılayan Türk milleti, Doğu illerinde Ermeni tehdidi, Batı Anadolu’da ise Yunan işgalleriyle karşılaşınca durumun vahametini anlamış ve önce bölgesel devamında ise ulusal bir direniş göstermiştir.

Yunan işgallerinin İtilaf devletlerinin desteğindeki düzenli ve büyük bir orduyla yapılması Batı Anadolu’yu mücadelenin sıklet merkezi yapmıştır. Bölgede kara ve demiryolu kavşağı olması gibi özellikleriyle Afyonkarahisar, Millî Mücadele’nin başından sonuna kadar en önemli merkezlerden birisi olmuştur. Bu sebeple önce İtilaf devletlerinin sonra ise Yunanlıların işgaline uğrayan Afyonkarahisar, Millî Mücadele’nin başlangıcında İngilizler başta olmak üzere İtilaf devletleri ve onların denetimi altındaki İstanbul Hükûmeti ile Kuvâ-yı Milliye kuvvetleri arasında büyük bir rekabet ve mücadeleye sahne olmuştur. Bu mücadelede şehirde görevlendirilen Millî Mücadele karşıtı mutasarrıflar ön plana çıkmıştır.

Özellikle İzmir’in işgaliyle birlikte kendisi de tehdit altına giren Afyonkarahisar’da işgallere karşı tepki, protesto ve teşkilatlanma başlamış, önce Redd-i İlhak Heyeti kurulmuş, bu heyet kısa bir sürede Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne dönüşmüştür. Afyonkarahisar önemli bir lojistik ve ikmal merkezi olduğu için, buradaki askerî güç kuvvetlendirilmeye çalışılmış ve teşkilatlanma çalışmaları sıkı takip edilmiştir. Bu açıdan bölgede bulunan 23. Fırka Millî Mücadele’nin temellerinin atılması açısından önemli bir misyona sahiptir. Fırka, baskılara rağmen elindeki silah ve mühimmatı depolarda muhafaza etmiş, bölgedeki teşkilatlanmanın temelini atmış, batıdaki cephelere cephane ikmal yaparak Yunan ilerleyişini uzun süre geciktirmiştir.

²³⁶ Selvi ve Cırık, *Millî Mücadelede TBMM’ye*, s. 56.

Yunanlılar ilki kısa bir süre ikincisi ise on dört ay sürmek kaydıyla Afyonkarahisar'ı iki kez işgal etmişlerdir. Hem İtilaf devletleri işgallerinde hem de Yunan işgallerinde şehirde yaşayan çoğunluğu Ermeni olan gayrimüslim azınlıkların büyük bir kısmı işgalcilerle iş birliği yapmışlardır. Zaman zaman Ermeni tercümanlardan kaynaklanan ciddi problemler de yaşanmıştır. İşgal sürecinde Yunan kuvvetleri en güçlü tahkimatı buraya yapmışlardır. Bölgenin coğrafi yapısından kaynaklı yüksek tepelerde yapılan tahkimatta bölge halkını zorla çalıştırmışlardır.

Sakarya Savaşı'ndan sonra yaklaşık bir sene taarruz hazırlıklarını sürdüren Türk ordusu, Yunan kuvvetlerinin en güçlü olduğu yer olan Afyonkarahisar cephesinden 26 Ağustos 1922 tarihinde başlattığı taarruzun ikinci günü, 27 Ağustos'ta Afyonkarahisar'ı işgalden kurtarmıştır.

Kaynaklar / References

- Adivar, Halide Edib. *Türkün Ateşle İmtihanı (İstiklal Savaşı Hatıraları)*. İstanbul: Çan Yay., 1962.
- Akkoyun, Turan. "Kuvâ-yı Milliye'nin (Zeybeklerin) Tasfiyesi ve Afyon'da Bu Yönde Faaliyetler". *IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Haz. Emel Sarlık ve Mehmet Sarlık. Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi Yayınları, 1995. 119-122.
- Akkoyun, Turan. "Millî Mücadele'de Afyonkarahisar". *Afyonkarahisar Kent Müzesi Araştırmaları, Cilt I*. Ed. Cihad Cihan. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Kültür Yayınları, 2018. 153-175.
- Akkoyun, Turan. *Ömer Fevzi Atabek /Hayatı Şahsiyeti ve Eserleri Üzerine*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Akşam*, Nr.1412, 29 Ağustos 1338/1922; Nr.1413, 30 Ağustos 1338/1922; Nr.1414, 31 Ağustos 1338/1922; Nr.1415, 1 Eylül 1338/1922; Nr. 1420, 4 Eylül 1338/1922; Nr.1429, 10 Eylül 1338/1922.
- Ali (Afyon Mebusu). "Afyon Taarruzunun Askerî ve Siyasî Ehemmiyeti". *Taşpınar*, 1/10 (1933): 218-220.
- Altay, Fahreddin. "50. Yılında Büyük Taarruz". *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/7 (1972): 19-20.
- Altay, Fahrettin. *10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*. İstanbul: İnsel Yayınları, 1970.
- Altıntaş, Ahmet. "Kuvâ-yı Milliye ve Bayatlı Arif Bey'in Faaliyetleri". *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*. Ed. Hasan Babacan. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2010. 247-259.
- Altıntaş, Ahmet. *Millî Mücadele'de Afyonkarahisar (1919-1922)*. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Valiliği Yayınları, 2011.
- Anadolu'da Yunan Mezalimi 3. Kısım, Garp Cephesi İstihbarat Şubesi Cüz 3*. Ankara: 1338.
- Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti, 2. Kısım*. Ankara: 1338.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*. 30/79 (1981).
- Ata, Ferudun. "I. Dünya Savaşı'nda Afyonkarahisar'a Yaptılan Sivil ve Asker Sürgünler". *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*. Ed. Hasan Babacan, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2010. 9-16.
- Atabek, Ömer Fevzi. *Afyon (Vilayeti) Tarihçesi*. Haz. Turan Akkoyun. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1997.
- ATASE, K. 1786, B. 155aea; K. 1786, B. 155ak.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk-Söylev I. Cilt (1919-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam Mustafa Kemal C.2 1919-1922*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020.
- Aydinel, Sıtkı. *Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Belen, Fahri. *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973.

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 19 (1986).

Birinci, İhsan. "Millî Mücadele İçin Kurulan Çeteler". *Tarih Mecmuası*. 10 (1971).

BOA. DH.EUM, 2.Şb.68/73.

BOA. DH.EUM.5.ŞB. 59/22.

BOA. DH.İD. 204/26.

BOA. DH.ŞFR 56/135.

BOA. DH.ŞFR, 58/158.

BOA. Sadaret Evrakı, MKT.MHM.729/1.

BOA. DH.KMS.55-2/45.

Cebesoy, Ali Fuat. *Millî Mücadele Hâtıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953.

Çelik, Recep. *Millî Mücadelede Din Adamları I*. İstanbul: Emre Yayınları, 1999.

Çelikalay, Şükrü. *Millî Savaş Tarihinden Bir Sahife*. İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1950.

Çerçel, H. "Afyonda Müdafaai Hukuk Kuruluş Günlerinden Hatıralar". *Taşpınar*. 3/31 (1935): 114-116.

Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi / Millî Mücadele ve TBMM I . Dönem 1919- 1923*. III. Cilt. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1995.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C.IV. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

Daşdemir, Latif. "Cumhuriyet Döneminde Afyonkarahisâr". *Afyonkarahisar Kütüğü Cilt I*, Ankara: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2001. 149-174.

Düzdağ, M. Ertuğrul. *Mehmed Akif Ersoy*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Erdeha, Kamil. *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.

Gaulis, Berthe Georges. *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*. Çev. Cenap Yazansoy. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, Ekim 1999.

General Papulas'ın Hatıratı. İstanbul: Yeni İstanbul Yayınları, 1969.

Goloğlu, Mahmut. *Millî Mücadele Tarihi IV / Cumhuriyete Doğru (1921-1922)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Goloğlu, Mahmut. *Sivas Kongresi*. Ankara: Başnur Matbaası, 1969.

Gökbilgin, M. Tayyip. *Millî Mücadele Başlarken*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Gönçer, S. "Sabah Ezanları". *Türkelî Gazetesi*. Nr.4522. 6 Ağustos 1975.

Gönçer, S. "Sivri Düştü". *Türkelî Gazetesi*. Nr.4539. 26 Ağustos 1975.

Gönçer, Süleyman. "Acı Bir Günün Yıldönümü 22 Temmuz 1922 (1338)". *Taşpınar*. 3/33 (1935): 150-151.

Görktan, Muzaffer. "Afyon Ermenileri". *Özden Gazetesi*. Nr.693. 22-28 Mayıs 1984.

- Görktan, Muzaffer. "Afyon Ermenileri". *Özden Gazetesi*. Nr.695, 5-11 Haziran 1984.
- Harp Mıntıkaları, "Şehir ve Kasabaların İşgal, İstirdat ve Bombardıman Tarihleri", Ankara: T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Encümeni, 1937.
- Hasan Hüsnü. "25 Ağustos 927den 27 Ağustos 927ye Kadar". *Taşpınar*. 1/10 (1933).
<https://gumushaneliler.net/i-ethem-tuncel/> (08.06.2022)
- Hüseyin Nazım Paşa. *Ermeni Olayları Tarihi*, C. II. Haz. Necati Aktaş vd. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998.
- İlgar, İhsan. "Asım Gündüz Büyük Taarruzu Anlatıyor". *Hayat Tarih Mecmuası*. 2/8 (1974).
İkaz Gazetesi. nr.102. Afyonkarahisar. 8 Aralık 1919.
- İlgar Yusuf. *Karahisar-ı Sahip Müftilik Kurumu ve Afyonkarahisar Müftileri*. İstanbul, 1992.
- İlgar, Yusuf. "Millî Mücadele Döneminde Afyonkarahisar'da Yunan Mezalimi". *V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Haz. Mehmet Sarlık. Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi Yayınları, (2000): 372-404.
- İlhan, Abdullah. "Afyonda Tayyare Şehidleri". *Taşpınar*, 5/55 (1937): 110-112.
- İncedayı, Cevdet Kerim. *Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*. Haz. Muhammet Safi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- İplikçioğlu, Niyazi. Abdullah Bozok ve Abdurrahim Çelik (Haz.) *Afyon ve Çevresinde Millî Mücadele Tarihinden Yapraklar*. Afyon: Afyon Sanayi ve Ticaret Odası, 2000.
- İplikçioğlu, Niyazi. "Afyon'da Millî Mücadele Başlarken Çelikalay'ın Kuruluşu". *Beldemiz Dergisi*. 6 (1984).
- İplikçioğlu, Niyazi. "Bir Büyüğümüz". *Beldemiz Dergisi*. 36 (1986).
- İstiklal Harbi ile İlgili Telgraflar*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Jaeschke, Gotthard. *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 -11 Ekim 1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- K.S. "(1922) nin Unutulmaz Günleri". *Taşpınar*, 3/34 (1935): 166-168.
- Kandemir, Feridun. *Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal Arkadaşları ve Karşısındakiler*. İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964.
- Karabekir, Kazım. *İstiklal Harbimiz*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kesri, Salih. "Acı Günlerimizden". *Taşpınar*. 31 (1935): 122-126.
- Kocabaş, Muammer. *İşgal ve Direniş (Emirdağ 1919-1921)*. İstanbul: Prestij Reklam ve Matbacılık, Tarihsiz.
- Köksal, Osman. "Geride Kalmış Bir Kuvâ-yı Milliyeci: Kaymakam Bayatlı Arif Bey ve Karakeçili Müfrezesi". *History Studies*. 2/2 (2010): 469-492.

- Köstüklü, Nuri. *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında 8. Fırka ve Akşehir Ahz-ı Asker Kalem Riyaseti Yazışmaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020.
- Köstüklü, Nuri. *Millî Mücadele'de Manisa-Uşak-Afyonkarahisar-Konya Hattı (8. Fırka ve Akşehir Kalem Riyasetleri 1920 Yılı Şifre-i Mevrude Defteri)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2009.
- Köstüklü, Nuri. *Vatan Savunmasında Mevlevihaneler (Balkan Savaşları'ndan Millî Mücadele'ye)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Kutay, Cemal. *Ege'nin Kurtuluşu*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981.
- Kutay, Cemal. *Kurtuluş Savaşının Maneviyat Ordusu*. İstanbul: Posta Kutusu Yayını, 1977.
- Kutay, Cemal. *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.
- Kutay, Cemal. *Millî Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler*. İstanbul: Ercan Matbaası, 1963.
- Kutay, Cemal. *Necid Çöllerinde Mehmet Akif*. İstanbul: Ercan Matbaası, 1963.
- M., Şevki. *İstiklal Harbi Nasıl Oldu?*. İstanbul: Akşam Kitaphanesi Neşriyatı, 1934.
- Mahir, A. "Büyük İstiklal Savaşında Afyon". *Taşpınar*. 2/22 (1934): 176-180.
- Mısıroğlu, Kadir. *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahidler*. İstanbul: Sebil yayınevi, Dokuzuncu Basım, Tarihsiz.
- Nadi, Yunus. *Birinci Büyük Millet Meclisi*. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, Nisan 1998.
- Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Emekli Öğretmen Şefik Görkay ile Mülakat).
- Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Hacı Halit Uzunoğlu ile mülakat).
- Niyazi İplikçioğlu'nun Millî Mücadele tanıklarıyla 1975-1985 dönemi mülakat notları (Rüştü Tiryakioğlu ile mülakat 2 Haziran 1979).
- Oğuz, Mustafa. "Afyon'un işgal günleri". *Sebat Gazetesi*. Nr.1008, 11 Kasım 1960; Nr.1009, 12 Kasım 1960; Nr.1011, 16 Kasım 1960; Nr.1012, 17 Kasım 1960; Nr.1013, 18 Kasım 1960; Nr.1014, 19 Kasım 1960; Nr.1015, 21 Kasım 1960; Nr.1016, 22 Kasım 1960; Nr.1019, 25 Kasım 1960; Nr.1020, 26 Kasım 1960; Nr.1021, 29 Kasım 1960; Nr.1022, 30 Kasım 1960.
- Okur, Mehmet ve Murat Küçükkuşurlu. *İngiliz Yüksek Komiserlerinin Gözüyle Millî Mücadele*. Trabzon: Serander Yayınları, 2006.
- Ortak, Şaban. "Kongreler Sürecinde Karahisar-ı Sâhib (Afyonkarahisar) Sancağı ile Heyet-i Temsiliye İlişkileri". *Millî Mücadele'nin 100. Yılı Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçiş ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu 24-26 Nisan 2018 - Erzurum*. Haz. Murat Saygın, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021. 381-413.
- Ortak, Şaban. "Millî Mücadele Döneminde Afyon'daki Mülteciler". *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*. Ed. Hasan Babacan. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2010. 67-76.

- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2007.
- Özaşkın, Tarık. *Zafer Yolu / Kurtuluş Savaşı'nda Şuhut*. İstanbul: Şuhut Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, 2016.
- Özdemir, Hikmet. Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Özkaya, Yücel. *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Özpunar, Hasan. "Afyonkarahisar'ı Kül Eden Yangın-1902". *Taşpınar*. 6 (2011).
- Özsüer, Esra. "Millî Mücadele Döneminde Yunan Ordusu Tarafından Çıkarılan Cephe Gazeteleri ve Haber İçerikleri". *Dördüncü Uluslararası Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Sempozyumu (11-12 Eylül 2019)*. Haz. Timuçin Faik Ertan ve Hasan Dinçer. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 2021. 123-147.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji) II. Cilt Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919 - 22 Nisan 1920)*. Ankara: Öğretmen Dünyası Yayınları, 1984.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji) I. Cilt Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918 - 22 Temmuz 1919)*. 2. Baskı. Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji) III. Cilt TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)*, Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji) IV. Cilt Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921 - 20 Kasım 1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1996.
- Sarıkoyuncu, Ali. *Millî Mücadelede Din Adamları II*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1997.
- Sarısamam, Sadık ve Uğur Üçüncü. "Arşiv Belgelerine Göre Büyük Taarruz". *Tarih Okulu Dergisi*. 9/XXV (2016): 269-310.
- Selvi, Haluk ve Bülent Cırık. *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2020.
- Selvi, Haluk. "İzmir'in İşgali Üzerine Afyon'da Çekilen Protesto Telgrafları". *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*. Ed. Hasan Babacan. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2010. 157-164.
- Söz Birliği*, 1 Nisan 1336 (1920).
- Süleyman Hilmi. "Kurtuluşumuzun Hikâyesi". *Taşpınar*. 2/22 (1934): 182-184.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*. İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi, 1958.
- Tanör, Bülent. *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*. İstanbul: Afa Yayınları, 1992.
- Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1974.

Taşpınar. 4/46 (1936).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 24 Nisan 1336 (1920)-21 Şubat 1336 (1921). C. 1. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Trikupis, Nikolaos. *General Trikupis'in Hâtıraları*. Çev. Ahmet Angın, İstanbul: Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, 1967.

Turan, Mustafa. "Karahisar-ı Sahip'te İngiliz Siyasî Temsilciliği Tercümanı Hem'e Tepkiler ve Ermeni Meselesine Politik Yaklaşım". *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. III/1 (2001): 15-29.

Turan, Mustafa. "Kuvâ-yı Milliye'nin Anlamı, Tarihi ve Fikri Temelleri". *Türk Yurdu*. 366 (2018): 59-70.

Tutsak, Sadiye. *Yunanlıların Uşak'ı İşgali ve Esaret Sancısı*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Türk İstiklal Harbi VI ncı Cilt / İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921). Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, 1974.

Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, 5'nci Kısım, 1'nci Kitap, Sakarya Meydan Muharebesinden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (25 Temmuz 22 Ağustos 1922), Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, C. II, 1972.

Türk İstiklal Harbi, C.VII, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923). Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, 1975.

Türkmen, Zekeriya. "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine Gönderilen Gayr-ı Müslim Vatandaşların Aileleriyle Haberleşmeleri". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu*. VI/22 (1998): 211-230.

Ulusoy, Mümtaz. "İstiklal savaşında II. Kolordunun Harekâtı 2. Kitap". *Askeri Tarih Mecmuası'nın Tarih Kısmı*. 54 (1939).

Yalazan, Talat. *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soykırım Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)*. II. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994.

Yersel, Faruk Şükrü. "Müdafaai Hukuk Cemiyeti". *Taşpınar*. 31 (1935): 118-121.

Yılmaz, Hakan ve Sena Coşkun. "Kent Belleği Çerçevesinde Afyonkarahisar'da Millî Mücadele Döneminde Yaşananlara İlişkin Sözlü Tarih Çalışması". *Afyonkarahisar Kent Müzesi Araştırmaları Cilt I*. Ed. Cihad Cihan. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Kültür Yayınları, 2018. 179-195.

EK 1. 1 Nisan 1336 (1920) tarihli Söz Birliği gazetesi (Yazarın şahsi arşivi)

صافی - ۳۲ دانہ ہی ۱۰۰ پارہ در .

سیاسی ، علمی ، ادبی

بری : قرہ حار صاحبہ نو مطبعہ
مدیر مسئول و سرمدری : ع . صحت

سوز برلی

کدبشمزہ اوپان بازیلو قبول اولتور .

۱۳۳۸	پنجشنبه	۱۱ رجب
۱۳۳۶		۱ نisan
۱۹۲۰		

شمعدیک ہفتہ در اوج دفعہ نشر اولتور .

بایلیدیان بازیلو کری و برلر .

آئی آبی ۱۵۰ اوج آیلر ۷۵
خروشدر . اعلانلر ایچون
مطبعمدیری ایلہ کوریشیلور .

وارد در . باطیاسہ رقبہ چہلمہ نا ترکستانہ
سربایہ . انصای شرفہ قدر امتداد ایلر .
کندککہ وحدت ملیہ سوسی آکلایان و نظار
کوردیکہ شدتہ بو وحدتہ صابہ حق اولان
برائیلک الیکٹرانیک کوریک یونانستانہ مزار
قازبق اولور .

بو فرقہ یونانستانہ چوق قوتلدر .
بونلر یونانستانہ اولدقبہ مهم بر موقع
آن یونان بولوشہ ویکریزہ مظاهر در .
فتوحات فرقہ سوسی ایسہ انکترتیک یاریمی
و حتی جبر و اضیق ایلہ سرگذشجو
حرکاتک پیشند کوریک ایستوب .

استانبول جفتہ مطالعاتکر ؟

استانبول ایچون ایکی فکر وارایدی
برسی ترکرمہ برافق دیکری بین الملل بر
حاله افراغ ایلک . بولوشہ ویک سرکاتیک
تہلکلی بر شکل آلمی ، اتحاد اسلام
فکرلرینک قوتہ انشاری انکترتہ بی مدہش
سورندہ تہدید ایلدہ . شرق و غربک
الک اہمیتلی بر پیچر سوسی اولان استانبولک
اشغال ایلہ بو عالم شمول تہلکتری انکترتہ
قیسین تعقیب ایلک ایستدی . وبتون
متفقلرینک مخالفتہ رعماً آئی بر سورندہ
اشغال ایلدی . انکترتہ بتون متفقلریندن
قوتلر اولدیلندن . ہیج بر طرفک مخالفتی
فکرلرین چورامہ کافی کلہمدی .

استانبولدن چیقارمق ؟

بوندن شہمسز بزم قوتمز کافی دکادر
حتی بولوشہ ویک کلک تہہ کافی دکادر . چونکہ
وضیعت جغرافیہ سوسی ہیج بر درلو تعرضہ
مساعدہ ایچر .

شہمسز بزم دوشن وظیفہ تک اک بیوک
قسی شد ایلک تدافعی وضیعت آلمی المیز
دہک برلری مدافہ ایلک اولدجقدر .

یونان کجہ چوق قوتلی اولدقبہ برابر
قوتہ مشوہہ ہیج متاہسندہ در . برکڑہ
ازمیر روملری عائل اولدقلری ادعاہ
عسکرلی قبول ایچورلر . بونی قلمی
سورندہ آلدیشن متقومانہ عطفاً سوبیلور .

مکرہ یونان بومہ ایکی ایچون یونان
در اخی یعنی دوت یوز االی بیک لیرا
صرف ایچورلر . بو مدہش صرفایہ کور
چوک یونانک تحمل برقدہ .

بر مسافہ ہیم بولیزوزہ نقطہ یونانک
بو صریانک تہدیدی ، عسکرلرینک
بوزقونای ، ازہمیر روملرینک بیلہ بوز
چہریمک باشلامی کی یک شایان اہمیت
جالر بزم ایچون مدہش تہر تہلر وظیفہ
سوسی لوریزوز . بزم مدافہ سوز یونانک
اشغالای اجبار ایچورلر .

یونان عسکرلی شاہلرینک حوتکو و سلاح
تہدیدی ایلہ حرب ایچورلر .

بزم صرفایچمز ؟

یونانہ نسبتہ یک جزئی آیدہ جنس
یک لیرا قدر برشی .

یونانک احوال داخلہ سوسی حفتہ
الان معلومات ؟

یونانستانہ ایکی فرقہ وار . برلرہ
اصیل یونانستانہ اعجازیلہ اوضاشمق
سرگذشت سیا تلرین اوزاق طورمق .
بونلر دیورلرکہ ترکایدن آلتہ حق برلر
بیوک فداکارلارہ توفیقہ ایچککہ برابر
موقت اولدجقدر . ترکایک بی تہاہاہی

سنجانمز مبعوثی عمر لطف بکاکہ
ملاقات

چہلمدن دعوت اولدقبہ آقرمہ کجین
عمر لطف بکی قائمقام عارف بک اولدقبہ
زیارت ایلک . محترم معویز یعنی سوز
لاریزمہ آیدہ کی ایضاحات لطف اعطا
بیورمشلرد .

چہلمہ کی قوتمز تصلدر ؟

بن کنددی زمانہ یونانک سوسی
جودیتی اولکی موجودک اچ شائہ ابلاغ
ایتم . شرق چہلمہ قوتی مهم بریکوتہ
ایچون ایچورلر . بو کونلر عسکرینہ
مرتب یلان داخاندہ حرکت ایلدہ رک بغیر
منتظم قوتلر برینہ منتظم قلم و تربہ کور
رکندہ اولان قوتلر تشکیل ایلدککدر .
کریلرہ کی ہات سرکزیہ و ملیہ لر تزدہ
قوتلرہ مترداتی وجہہ کافی السابق توائی
حلیہ لر بولمہ جقدر .

عمر لطف بک بیون چہلمہ کی قوت
تیزک مقدارینک حال حاضرہ بیلہ خاطری
ساییلہ حق بر حالہ افراغ ایلدہ کجی واشو
قدارک کیندیکہ ملی بر سورندہ ہوم
دیککہ اولہ یعنی بولیشدر .

یونانک قوتی و حرکاتی ؟

یونانک قوتی شہمسز دہا چوقدر .
خاصہ وسائط قلیہ ہیج چوق زکین وسا
ن ہرگون ، آرتیرمقدہ در . یونان
لری شدی یعنی برلرہ جرال میان
لندہ و ہضیلرہ دہا کریلرہ بولچورہ
بز و تہدہ او بیوک تعرض باچورہ فقط .

EK 2. Afyonkarahisar'da şehit olan iki Türk tayyarecinin Mevlevi (Türbe) Camii'ndeki cenaze töreni (Yazarın şahsi arşivi)

EK 3. Büyük Taarruz sırasında yayınlanan bir broşür (Yazarın şahsi arşivi)

EK 4. Afyonkarahisar İşgal Altında (Kaynak: Fotoęraflarla Kurtuluş Savaşı)

Yazar Hakkında / About Author

**Dr. Öğr. Üyesi Zelkif POLAT | Afyon Kocatepe Üniversitesi |
zpolat[at]aku.edu.tr | ORCID: 0000-0002-0177-7247**

Zelkif Polat 1970 Bayburt doğumludur. Lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde 1992 yılında tamamladı. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Afyonkarahisar'da Ermeniler (1839-1923) başlıklı teziyle 2011 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktorasını tamamladı. 2012 yılında aynı üniversitede İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi bölümüne Yardımcı Doçent Doktor olarak atandı. Halen aynı bölümde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Çalışma alanları kent tarihi, azınlıklar, Yakın Çağ tarihi, Millî Mücadele tarihi ve kurumlardır. Yazarın ilgili alanlarda kitap, makale ve kitap bölümlerinden oluşan akademik çalışmaları bulunmaktadır.

**Assist. Prof. Dr. Zelkif POLAT | Afyon Kocatepe University |
zpolat[at]aku.edu.tr | ORCID: 0000-0002-0177-7247**

Zelkif Polat was born in Bayburt, in 1970. He completed his undergraduate education in Selçuk University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History in 1992. He completed his doctorate in Afyon Kocatepe University Social Sciences Institute in 2011 with the thesis entitled Armenians in Afyonkarahisar from Tanzimat to Republic Period (1839-1923). In 2012, he was appointed as Assistant Professor Dr. to the Department of Public Administration of the Faculty of Economics and Administrative Sciences at the same university. He is still working as a lecturer in the same department. His fields of study are urban history, minorities, modern history, the history of the National Struggle and institutions. The author has academic studies consisting of books, articles and book chapters in related fields.

